

Καλλισθένη Αβδελίδη*

ΑΣΤΙΚΟΣ ΦΥΣΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το κείμενο αυτό ξεκινάει με την προϋπόθεση ότι ο αστικός φυσικός χώρος, ως μέρος του κοινόχρηστου χώρου της πόλης και υπό το πρίσμα του επαναπροσδιορισμού του, αποτελεί πεδίο εξειδικευμένων και διεπιστημονικών διερευνήσεων. Στόχος του κειμένου είναι να συμβάλει στο διεπιστημονικό διάλογο για τον αστικό χώρο με την ανάδειξη ευρημάτων εκτεταμένης έρευνας πεδίου σχετικά με το θέμα της χρήσης του αστικού φυσικού χώρου από τους κατοίκους της σύγχρονης πόλης. Το κύριο επιχείρημα είναι ότι διερευνώντας τη σχέση των κατοίκων μιας συγκεκριμένης μεγάλης ευρωπαϊκής πόλης, όπως η Αθήνα, με ιδιαίτερα πλούσιο γεωμορφολογικό προοικιστικό χώρο που η αστική ανάπτυξη τον μεταλλάσσει και τον συρρικνώνει σε σημαντικό βαθμό, διακρίνονται εκφάνσεις που συνδέουν την καθημερινότητα με τον υπολειμματικό φυσικό χώρο της πόλης. Το κείμενο συμπεραίνει ότι η λειτουργία του αστικού φυσικού χώρου εντάσσεται στο συλλογικό ρυθμό της πόλης και, ως εκ τούτου, είναι σημείο εκκίνησης για τη διαμόρφωση ενός πεδίου κοινωνιολογικής και ανθρωπολογικής έρευνας και μελέτης με δυνατότητα επικοινωνίας και συνέχειας με τις προτάσεις του αστικού σχεδιασμού.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΕΠΑΝΑΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΧΩΡΟΥ. ΜΕ ΠΟΙΟΥΣ ΟΡΟΥΣ;

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και κυρίως μετά το 2000, αναπτύχθηκε ένα φάσμα κοινωνιολογικών διερευνήσεων πεδίου με αντικείμενο την πόλη. Σημαντικό μέρος αυτών αναλύουν το ρόλο διαφόρων ομάδων του

* Αρχιτέκτονας – πολεοδόμος στο Ινστιτούτο Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών.

πληθυσμού στο δημόσιο αστικό χώρο. Η σχετική βιβλιογραφία, κυρίως, όμως, η πλούσια αρθρογραφία και η εκτεταμένη παραγωγή ερευνητικών εκθέσεων με αποδέκτες κατά κανόνα οργανισμούς χάραξης πολιτικής, έστρεψαν το ενδιαφέρον τους προς κοινωνικο-δημογραφικές πληθυσμιακές ομάδες και τις σχέσεις τους με τους δημόσιους αστικούς χώρους.

Από τη μια μεριά, ομάδες, όπως τα παιδιά ή οι γυναίκες, συνδέονται με την κοινωνική οργάνωση ή με τον τρόπο ζωής υπό το πρίσμα ειδικών θεμάτων, όπως η χρήση υπό την επίδραση του φόβου των δημόσιων χώρων από παιδιά (Valentine, 2004) ή ο έμφυλος χαρακτήρας ορισμένων παιδικών τόπων (Karsten, 2004) κ.τλ. Από την άλλη, οι ομάδες αυτές –κυρίως τα παιδιά, οι νέοι και οι εθνοτικές ομάδες– διερευνώνται με όρους πολυπολιτισμικής συμβίωσης και κοινωνικής ενσωμάτωσης. Επιλέγονται, έτσι, ως περιπτώσεις μελέτης περιοχές με πολυεθνοτική παρουσία (Dines, 2006) ή περιοχές υποβαθμισμένες αλλά με χαρακτηριστικά δόμησης του αστικού χώρου και όχι καταστροφής του (Agier, 2004). Υπό το πρίσμα αυτών των αναλύσεων¹ πραγματοποιήθηκε ένας σημαντικός αριθμός χωρικών παρεμβάσεων σε πολλές ευρωπαϊκές πόλεις. Αυτές οι παρεμβάσεις είχαν ένα σύνθετο χαρακτήρα τόσο ως πολεοδομικές και αρχιτεκτονικές αναπλάσεις, ως συγκοινωνιολογικές και προωθημένα τεχνικές διαμορφώσεις με σκοπό την επίτευξη οικολογικών συνθηκών για την υγεία των πολιτών, όσο και ως ανασυγκροτήσεις κοινωνικής και οικονομικής συνοχής. Ο χώρος αναφοράς για τις παρεμβάσεις αυτές είναι κυρίως κεντρικές περιοχές της πόλης και, σε άλλες περιπτώσεις, όλη η πόλη ή εκτεταμένες περιοχές αυτής.² Στο επίκεντρο βρέθηκε η ποιότητα ζωής, αναδεικνύοντας κάποιες κοινές και απλές λύσεις σχετι-

1. Οι αναλύσεις αυτές είναι επί το πλείστον διεπιστημονικές με ισχυρή την ανθρωπολογική διάσταση, αναφέρονται κυρίως στις κοινωνικο-δημογραφικές ομάδες και θεωρούν τον αστικό χώρο σε μεγάλη κλίμακα γειτονιά/οικοδομικό τετράγωνο/συγκεκριμένο χώρο. Διαφέρουν, ως εκ τούτου, από τις κοινωνιολογικές αναλύσεις με αντικείμενο τον κοινωνικό και χωρικό διαχωρισμό στις πόλεις, οι οποίες επικεντρώνονται στο στεγαστικό ζήτημα και στις κοινωνικές-οικονομικές τάξεις.

2. Γνωστά παραδείγματα είναι, μεταξύ άλλων, το Plan of Integral Action στη Βαρκελώνη ή πιο πρόσφατα The 100 Public Spaces Programme στο Λονδίνο ή ακόμη το Aménagement des Berges du Rhône στη Λυόν. Μια συλλογή επιλεγμένων παρεμβάσεων στο δημόσιο χώρο ευρωπαϊκών κυρίως πόλεων, του τύπου των τελευταίων χρόνων που αναφέρουμε εδώ, έχει αρχειοθετηθεί από το Κέντρο Σύγχρονου Πολιτισμού της Βαρκελώνης (European Archive of Urban Public Space, urban.cccb.org). Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται οι παρεμβάσεις στο Μεταξουργείο και η πεζοδρομική και η ενοποίηση αρχαιολογικών χώρων γύρω από την Ακρόπολη στην Αθήνα.

κά με τους δημόσιους (κοινόχρηστους) ανοιχτούς χώρους, όπως η απομάκρυνση των αυτοκινήτων, η ενοποίηση χώρων, η βελτίωση των συνθηκών φυσικής άνεσης, η ανάπτυξη εναλλακτικών τρόπων κυκλοφορίας με ποδήλατα και τραμ και το άνοιγμα προς νέες δραστηριότητες αναψυχής εντός των χώρων (Gehl, 2003). Παράλληλα, όμως, με την τάση ανοίγματος του δημόσιου αστικού χώρου προς όλη την κοινωνία των πολιτών, δημιουργήθηκαν δεδομένα που αποσκοπούν στον έλεγχο τμημάτων του δημόσιου χώρου με κριτήρια πολιτικά ή οικονομικά. Από την πολυπολιτισμική και οικολογική πόλη στην κυβερνώμενη πόλη (Sachs-Jeantet, 1995), το ενδιαφέρον θα στραφεί προς ειδικές ομάδες χρηστών από τις οποίες άλλες προσελκύονται και άλλες αποτρέπονται. Τα παραδείγματα είναι πολλά και χρήζουν ιδιαίτερης ανάλυσης. Εδώ, όμως, θα αρκεστούμε σε ενδεικτικές αναφορές για τη διασαφήνιση του επιχειρημάτος μας. Οι *yuppies*, παραδείγματος χάριν, αποτέλεσαν μια ομάδα –στόχο προσέλκυσης για τους κατασκευαστές των αναπλάσεων στην τεράστια περιοχή των London Docklands. Εκεί, τα πολυτελή διαμερίσματα και οι χώροι εργασίας με εντυπωσιακή αρχιτεκτονική βρέθηκαν σε πρώτη προτεραιότητα έναντι των δημόσιων ανοιχτών χώρων, οι οποίοι σήμερα είναι περιορισμένοι και χωρίς δομική λειτουργία για τον αστικό ιστό της περιοχής (Michon, 2001). Ένα άλλο παράδειγμα είναι ο άτυπος περιορισμός της κοινής χρήσης στους δημόσιους ανοιχτούς χώρους με όρους ασφάλειας, σύμφωνα με τους οποίους γίνεται η επιλογή των χρηστών του δημόσιου χώρου. Τα φυσικά εμπόδια, που τοποθετούνται για λόγους προστασίας γύρω από νευραλγικά κτήρια στην καρδιά της πόλης, αποτρέπουν όχι μόνον τις δυνητικές επιθέσεις αλλά και τον καθημερινό περαστικό. Έτσι χάνεται η «αστικότητα» (*l'urbanité*). Το ίδιο ισχύει και στις περιπτώσεις οικειοποίησης τμημάτων πεζοδρομίων ή δρόμων για μεμονωμένη ή οργανωμένη ιδιωτική χρήση που είναι ένα συχνό φαινόμενο σε πόλεις όπως η Αθήνα. Αναδεικνύεται με αυτόν τον τρόπο μια αντίθετη τάση, ημι-ιδιωτικού ή ημι-δημόσιου προσδιορισμού του δημόσιου χώρου με στόχο ένα ορισμένο κοινό πολιτών ή χρηστών-πελατών.³

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο επαναπροσδιορισμός του δημόσιου χώρου στο σύγχρονο αστικό περιβάλλον είναι ένα κομβικό θέμα συζήτησης και μελέτης που θέτει, πέρα από τα ερωτήματα σχετικά με

3. Παγκόσμιο και ακραίο παράδειγμα δημιουργίας πολεοδομικού χώρου στη βάση προσέλκυσης της ειδικής ομάδας των καταναλωτών χρηστών και μόνο είναι τα Shopping Malls και η γύρω περιοχή (Gottdiener, 1998).

την καθαρά χωρική ή συμβολική διάσταση των δημόσιων χώρων, ερωτήματα σχετικά με την κοινωνία των πολιτών και με τους ανθρώπους που χρησιμοποιούν τους δημόσιους χώρους. Ο δημόσιος χώρος της πόλης επαναπροσδιορίζεται για το γενικό κοινό ή για ένα ορισμένο κοινό; Ποιος είναι ο ρόλος των χρήσεων για τους ανθρώπους που ζουν, ή εργάζονται στον τόπο πριν και μετά τον επαναπροσδιορισμό; Πώς συσχετίζονται τα αναλυτικά δεδομένα για τον επαναπροσδιορισμό αυτό με τις ανάγκες των σημερινών κατοίκων της πόλης; Σε ποιο βαθμό οι κάτοικοι της πόλης χρειάζονται το δημόσιο χώρο για δραστηριότητες, συλλογικές και ατομικές, της καθημερινής τους ζωής; Πόσο σημαντικές αναδεικνύονται οι διάφορες διαστάσεις (χωρική, πολιτική, κοινωνική, οικονομική, οικολογική, πολιτιστική, συμβολική, ψυχοφυσιολογίας του ανθρώπου) για τη λειτουργία ενός συγκεκριμένου δημόσιου χώρου;

Το παρόν κείμενο, αν και δεν προσδοκά να απαντήσει σε όλα τα παραπάνω ερωτήματα, θα προσπαθήσει να σταθμίσει τα αποτελέσματα του ερευνητικού έργου, στο οποίο βασίζεται, σε σχέση με αυτά τα ερωτήματα και με αντικείμενο μελέτης τον αστικό φυσικό χώρο. Στόχος της εργασίας είναι να αναδείξει την κοινόχρηστη ιδιότητα του αστικού φυσικού χώρου στη βάση της συλλογής και της επεξεργασίας πρωτογενών δεδομένων (βλ. παρακάτω, ενότητα 2).

Η χρήση των όρων «δημόσιος χώρος», «δημόσιος προσδιορισμός του χώρου της πόλης», «κοινή χρήση», «συλλογικές δραστηριότητες», συνοδεύεται από μια αμφισημία. Η προέλευση του όρου, παραδείγματος χάριν, «δημόσιος χώρος» και η ιστορική πορεία της χρήσης του, ενώ αποτελεί αντικείμενο συζητήσεων και αμφισβητήσεων, διαπιστώνεται ταυτόχρονα ότι συνδέεται με τη σύγχρονη πολεοδομία (Tomas, 2001b). Η θεώρηση της εν γένει «δημόσιας» ιδιότητας, σήμερα, γίνεται συχνά υπό το πρίσμα της κρίσης σχετικά με την αμφισβήτηση της αποτελεσματικότητας της κρατικής εμπλοκής στην παραγωγή και λειτουργία του αστικού χώρου. Ωστόσο, η θεώρηση αυτή συνδέεται περισσότερο με την εξάλειψη του κοινοτικού χαρακτήρα του αστικού χώρου και την εύρεση λύσεων προς τον επαναπροσδιορισμό αυτού του χαρακτήρα (Kunstler, 1993 και 2004) και λιγότερο με την αποτελεσματικότητα της ιδιωτικής εμπλοκής. Συνδέεται, επίσης, με τα κοινωνικά και ψυχολογικά αντανakλαστικά των μελών της σύγχρονης αστικής κοινωνίας (Bannister-Fyfe-Kearns, 2006, βλ., επίσης, πολλά από τα κείμενα του Sennett).

Ο αστικός φυσικός χώρος είναι ένα δομικό τμήμα του χώρου της πόλης. Αυτός περιλαμβάνει τους διαμορφωμένους χώρους πρασίνου όσο και τα υπολείμματα του προοικιστικού περιβάλλοντος της κάθε

πόλης. Το πάγκο της σημερινής πόλης εξελίχθηκε μέσα από μια πορεία αιώνων και έχει πάρει τη μορφή δημόσιας κοινόχρηστης έκτασης.⁴ Η έκταση αυτή, ενώ βρίσκεται μέσα στον αστικό ιστό, συχνά μέσα στην καρδιά της πόλης, αποτελεί ένα τμήμα της πόλης, στο οποίο η αστική κοινωνία αποκρυσταλλώνει τα μεταβαλλόμενα, από την άποψη του περιεχομένου τους, χαρακτηριστικά μη-πόλης. Εκεί συμπιέζονται, σε διαφορετικές δόσεις και με διαφορετικές οπτικές, ανάλογα με τον τόπο και το χρόνο, πολλές ανάγκες του ανθρώπου, όπως η επαφή με τη φύση, η αισθητική απόλαυση, η απελευθέρωση ατομικής ψυχο-φυσιολογίας, η απόδραση από κοινωνικά πλαίσια αλλά και η έκφραση του δημόσιου ανθρώπου,⁵ η ανθρώπινη συνεύρεση. Καλούμαστε να κατανοήσουμε όλες τις εκφάνσεις των αναγκών αυτών, δεδομένου ότι, σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό, η ικανοποίηση των περισσότερων αναγκών του ανθρώπου διαδραματίζεται μέσα στις συνθήκες αστικού περιβάλλοντος και αστικού τρόπου ζωής.⁶

Εκτός των διαμορφωμένων χώρων πρασίνου, υπάρχουν χώροι αδόμητοι που είτε είναι υπολειμματικοί (συνήθως δίπλα σε μεγάλα πολεοδομικά σύνολα, όπως βιομηχανικές εγκαταστάσεις, δίκτυα επικοινωνίας, μεγάλα εμπορικά κέντρα κ.λπ.) είτε συνδέονται άμεσα με τη γεωμορφολογία της πόλης (αλσύλλια, βραχώδεις περιοχές, λόφοι, παράκτιες ζώνες, υδάτινες εκτάσεις, κ.λπ.), και παρουσιάζουν στοιχεία του

4. Στο Μεσαίωνα φαίνεται να βρίσκονται οι καταβολές των σημερινών πάρκων των ευρωπαϊκών πόλεων. Οι τότε μεγάλες φυσικές εκτάσεις δίπλα στις κατοικίες των αριστοκρατών ήταν περιτοιχισμένες και αποκλεισμένες από τα μάτια αλλά και από οποιαδήποτε άλλη χρήση των κοινών ανθρώπων. Οι αριστοκράτες χρησιμοποιούσαν τις εκτάσεις αυτές ιδιωτικά, για οικονομική εκμετάλλευση και για ψυχαγωγία (κυρίως κυνήγι). Με την ανάπτυξη της πόλης, την εξάπλωση του αστικού ιστού και με τις αλλαγές που συντελέστηκαν στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική οργάνωση και δομή της πόλης και της υπαίθρου, οι εκτάσεις αυτές ανοίχτηκαν στο κοινό και έγιναν δημόσιες. Παράλληλα, κυρίως μετά το 17ο αιώνα, και μέχρι σήμερα, νέες εκτάσεις πρασίνου –δημόσιοι κήποι και χώροι δραστηριότητας αναφυγής– προστέθηκαν σε όλες τις πόλεις και σε όλους τους μικρότερους οικισμούς και λειτουργούν σήμερα ως συστατικά στοιχεία του αστικού ιστού.

5. Η αναφορά αυτή παραπέμπει στην έννοια που δίνει ο Richard Sennett (Sennett [1974] 1993), ο οποίος υποστηρίζει το διαχωρισμό της δημόσιας από την ιδιωτική σφαίρα και την επαναφορά των απρόσωπων σχέσεων που εκλείπουν σταδιακά από το δημόσιο βίο της αστικής κοινωνίας από το 18ο αιώνα μέχρι σήμερα.

6. Ο μισός πληθυσμός της γης ζει στις πόλεις. Ειδικά για την Ευρώπη, κάτοικοι πόλεων είναι οι επτά στους δέκα, ενώ για την Ελλάδα η αναλογία είναι έξι στους δέκα (United Nations Secretariat, 2007).

προοικιστικού φυσικού περιβάλλοντος. Η μορφολογία, η γεωλογία, η οικοσύνθεση αλλά και η βιοποικιλότητα των χώρων αυτών, όπως και των διαμορφωμένων χώρων πρασίνου, αποτελούν όλο και περισσότερο αντικείμενα διερεύνησης. Καταδεικνύεται έτσι ότι για τη διερεύνηση των δημόσιων αυτών χώρων συγκεκριμένα, η οικολογική διάσταση είναι ισχυρή τόσο σε σχέση με άλλους δημόσιους χώρους της πόλης όσο και με προγενέστερες αντιμετωπίσεις των χώρων στο πλαίσιο των οποίων η συμβολική ή και η καλλιτεχνική οπτική ήταν κυρίαρχες (Karason, Waryan, 1993).⁷

Για τους αστικούς φυσικούς χώρους όπως και για τους άλλους ανοιχτούς χώρους της πόλης, τους δρόμους, τις πλατείες κ.λπ., το ενδιαφέρον των τελευταίων χρόνων έχει αυξηθεί σημαντικά. Διεπιστημονικές διερευνήσεις που παράγονται, κυρίως, στο πλαίσιο ερευνητικών έργων (Greencluster, 2004· GreenKeys Project, 2008), συσχετίζουν τις τεχνικές-φυσικές διαστάσεις με την κοινωνική και την ανθρωπολογική διάσταση των χώρων αυτών, θεώρηση που υιοθετεί ως φόντο η παρούσα εργασία.

Όπως υποδεικνύει ο τίτλος του κειμένου, διερευνάται ο ρόλος του αστικού φυσικού χώρου στην καθημερινότητα. Στο ξετύλιγμά της, η καθημερινότητα συνθέτει τους αστικούς ρυθμούς της κάθε πόλης περισσότερο απ' ό,τι το εξαιρετικό και, ενδεχομένως, το εξιδανικευμένο γεγονός που μπορεί να διακόψει ή να μεταβάλει τους αστικούς ρυθμούς. Μέσα σε αυτούς τους ρυθμούς μπορούμε να παρακολουθήσουμε πώς γίνεται η χρήση των αστικών φυσικών χώρων. Το εγχείρημα αποσκοπεί να συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση της αστικής και κοινωνικής λειτουργίας των χώρων αυτών.

Επιλέχθηκε να μελετηθεί η χρήση των φυσικών χώρων της Αθήνας. Η Αθήνα είναι σήμερα, εκτός από μεγαλύτερη ελληνική πόλη, μια μεγάλη ευρωπαϊκή πόλη (Eurostat, 2004). Η γεωμορφολογία της ευρύτερης περιοχής της Αθήνας περιλαμβάνει εκτεταμένη θαλάσσια ακτή, λόφους

7. Βέβαια, η μία διάσταση δεν αντικαθιστά την άλλη διότι οι διαφορετικές οπτικές συνυπάρχουν ως κάποιο βαθμό. Αυτές απορρέουν και από τις προσωπικές αντιλήψεις των δρώντων στη δημιουργία των χώρων. Π.χ. το 19ο αιώνα, ο Camillo Sitte φαίνεται να αντιτάχθηκε στη φύτευση δέντρων μέσα στην πόλη που εμπόδιζαν την οπτική επαφή με τις προσόψεις των κτιρίων (Tomas, 2001b, σ. 75). Για πολλούς, παλαιότερα αλλά και σήμερα, ο διαμορφωμένος φυσικός χώρος μέσα στην πόλη (το πάρκο) είναι ένας τόπος συνάντησης της κοινωνίας με τη φύση. Για ορισμένους, είναι ο ιδανικός τόπος συνάντησης του πολιτισμού με τη φύση. Για άλλους δεν είναι παρά ένας τόπος σκηνοθέτησης της ψευδαίσθησης για συνάντησή του ανθρώπου με τη φύση.

και βουνά, κοιλάδες, δάση, δασύλλια και αλσύλλια, ρέματα, λιμναίους ταμειυτήρες και άλλους υγρότοπους, νησιά και βραχονησίδες. Ο νομός Αττικής έχει έντεκα προστατευμένες περιοχές (ΥΠΕΧΩΔΕ, 2006). Οι πέντε εξ αυτών των περιοχών δεν έχουν καμία σχέση φυσικής συνέχειας με την πόλη, οι έξι βρίσκονται στην περιφερειακή ευρύτερη περιοχή της πόλης και μόνον μία εφάπτεται με τον κύριο κορμό του πολεοδομικού ιστού της πόλης. Η βλάστηση είναι λιγοστή με ελάχιστα ποσοστά δασοκάλυψης (Σφήκας, 1998). Το πράσινο, το οποίο περιλαμβάνει δέντρα αλλά και κάθε άλλη βλάστηση που βρίσκεται σε πάρκα, χωράφια, βοσκότοπους, θαμνότοπους κ.λπ., διακρίνεται από τους δασολόγους και τους χωροτάκτες σε περιφερειακό και αστικό. Το ποσοστό πρασίνου παρουσιάζει πολύ χαμηλή αναλογία ανά κάτοικο $-2,55\mu^2$ (ΥΠΕΧΩΔΕ, 1994) με $3,55\mu^2$ (Τζαναβάρα, στοιχεία ΥΠΕΧΩΔΕ, 2004)–, ενώ αναφέρεται ότι $15\mu^2$ πρασίνου ανά κάτοικο αντιπροσωπεύει, διεθνώς, την απαραίτητη αναλογία για μια σύγχρονη πόλη.⁸ Το αστικό πράσινο περιλαμβάνει κυρίως τα πάρκα της πόλης. Τα πάρκα της Αθήνας δημιουργήθηκαν, κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, ως χώροι δενδροφυτευμένοι (βλ. Βασιλικός Κήπος) ή ελεύθεροι από κτίσματα, κατάλληλοι για στρατιωτική εκπαίδευση (βλ. Πεδίον Άρεως, Γουδί), ενώ ως δημόσια πάρκα ανακηρύχθηκαν και διαμορφώθηκαν τον επόμενο αιώνα, γύρω στο 1930 και μετέπειτα (1923-1927 ο Εθνικός Κήπος, 1934 το Πεδίον Άρεως). Ο αριθμός των αθηναϊκών πάρκων είναι μικρός. Εν τούτοις, λόγω του σύνθετου και συχνά μεταβαλλόμενου ιδιοκτησιακού και χρηστικού καθεστώτος τους, είναι αξιοσημείωτο ότι ακόμη και η απλή καταγραφική τους παράθεση σήμερα δεν είναι εύκολη υπόθεση.⁹ Το ιδιοκτησιακό καθεστώς και το νομικό πλαίσιο λειτουργίας των χώρων αυτών, ο επανασχεδιασμός και η φυσική υπόστασή τους λόγω εκτεταμένων καταστροφών τους είναι ένας τομέας αιχμής για πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές αντιπαραθέσεις στη σημερινή Αθήνα (Καβουλάκος, 2009), όπου παρεμβαίνουν όλο και περισσότεροι οι πολίτες για τους οποίους προορίζονται άλλωστε

8. Αυτή η αναλογία μπορεί να φτάσει το $49,3 \mu^2$ ανά κάτοικο, όπως, παραδείγματος χάριν, για την πόλη του Sheffield (Harrison, 2003).

9. Οι αιτήσεις μου προς εύρεση του καταλόγου με τους χώρους πρασίνου της πόλης δεν είχαν ανταπόκριση. Για πολλές άλλες πόλεις, αντίστοιχος κατάλογος είναι αναρτημένος στο διαδίκτυο για κάθε χρήστη και κάθε χρήση. Για τις ανάγκες του ερευνητικού έργου, βασίστηκα στον πίνακα που εκπόνησε ο δασολόγος Γιώργος Ντούρος, αλλά με στοιχεία της δεκαετίας του 1980 (Ντούρος, 2001), και που αναρτήθηκε στο Παρατηρητήριο των Ελεύθερων Χώρων (www.asda.gr/elhoroi/ntouros.htm) όπως και σε δική μου χαρτογραφική επεξεργασία.

οι συγκεκριμένοι χώροι. Στο ερώτημα «πόσο σημαντική είναι η έκφανση της χρήσης για τον αστικό φυσικό χώρο» είναι οι ίδιοι οι χρήστες και οι κάτοικοι που θα μας πληροφορήσουν.

Η εργασία που παρουσιάζεται παρακάτω βασίζεται στα αποτελέσματα του έργου «Χρήση Φυσικών Χώρων Αθήνας – ένας δείκτης ποιότητας ζωής για τους κατοίκους της πόλης».¹⁰ Το όλο έργο επιχείρησε να προσεγγίσει τη σχέση των κατοίκων μιας μεγάλης πόλης, όπως η Αθήνα, με το φυσικό περιβάλλον της πόλης τους μέσα από το συσχετισμό της χρήσης αστικών φυσικών δημόσιων χώρων με τον τρόπο ζωής καθώς και πτυχές της καθημερινής ζωής, υπό το πρίσμα των ερωτημάτων που τέθηκαν παραπάνω. Τα ερωτήματα αυτά σχετίζονται με τους σύγχρονους όρους επανεκτίμησης (ανάλυση) και επαναπροσδιορισμού (σχεδιασμός) του αστικού δημόσιου χώρου. Η όλη εργασία επιδιώκει να συμβάλει στη διερεύνηση της πραγματικής χρήσης αστικών χώρων και στην ανάπτυξη του ρόλου τους στην αστική ζωή της πόλης.

2. ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΗΣ ΧΡΗΣΗΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΦΥΣΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΑΘΗΝΑΣ

2.1. Μεθοδολογία, διεξαγωγή έρευνας, στοιχεία

Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε στο έργο συμπεριέλαβε ανάλυση δευτερογενών και πρωτογενών δεδομένων. Προηγήθηκε ανάλυση δευτερογενών, γεωγραφικών και πολεοδομικών, δεδομένων για την αποσαφήνιση της θέσης των υπό διερεύνηση χώρων μέσα στο γενικότερο πλαίσιο της αστικής περιοχής της Αθήνας. Επιλέχθηκαν, με κριτήρια γεωγραφικά-πολεοδομικά και κοινωνικά-οικονομικά, οι χώροι στους οποίους πραγματοποιήθηκαν δύο ποσοτικές έρευνες πεδίου. Η πρώτη έρευνα έγινε με

10. Το έργο αποτέλεσε μέρος του γενικότερου ερευνητικού προγράμματος «Τάσεις κοινωνικού μετασχηματισμού στον αστικό χώρο: κοινωνική αναπαραγωγή, κοινωνικές ανισότητες και κοινωνική συνοχή στην Αθήνα του 21ου αιώνα» του Ινστιτούτου Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας, το οποίο χρηματοδότησε η Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας. Πραγματοποίησα την ερευνητική εργασία του παρόντος έργου κατά την περίοδο 2005-2008. Στην έρευνα πεδίου εργάστηκαν οι πτυχιούχοι, τότε, φοιτητές του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Αριστείδης Ασπρούλης, Χρήστος Γκάκας, Παναγιώτα Καρδαρά, Σταυρούλα Παιδακάκη και Γλυκερία Σταματοπούλου και στην πρώτη φάση έρευνας συμμετείχαν και οι Μαρία Φωτεινού και Μαντώ Μπουκουβάλα. Τη στατιστική επεξεργασία σε πρόγραμμα SPSS πραγματοποίησε η κοινωνιολόγος-στατιστικός Αντωνία Κορρέ.

παρατήρηση για να διερευνηθεί η ανθρώπινη παρουσία μέσα στους χώρους και η δεύτερη με δομημένα ερωτηματολόγια για να συσχετιστεί η χρήση του χώρου με τον τρόπο ζωής. Και οι δύο έρευνες απευθύνθηκαν στους χρήστες των επιλεγμένων χώρων. Παράλληλα, διεξήχθη ποιοτική έρευνα με ελεύθερες συνεντεύξεις σε επιλεγμένους κατοίκους και χρήστες φυσικών χώρων της πόλης για να συσχετιστεί η χρήση των φυσικών χώρων με τον «τόπο της Αθήνας». Τα στοιχεία που συλλέχθηκαν αναλύθηκαν ποσοτικά και ποιοτικά και μέρος των πρωτογενών αυτών δεδομένων έχουν παρουσιαστεί σε επιστημονικές ανακοινώσεις.¹¹

Η έρευνα παρατήρησης, που διεξήχθη βάσει ενός οδηγού οπτικής αναγνώρισης των χρηστών και των δραστηριοτήτων τους εντός του χώρου, συνέλεξε στοιχεία για ένα σύνολο 6000 παρατηρηθέντων επισκεπτών σε 8 επιλεγμένους χώρους.¹² Οι χώροι αυτοί περιλαμβάνουν, στο σύνολό τους, λόφους, παράκτιες ζώνες, δασύλλια, πάρκα, βραχώδη έκταση και βρίσκονται εντός της «πόλης», εντός του αστικού ιστού. Η χρήση μοιάζει να είναι εύκολη για οποιονδήποτε: για το μοναχικό επισκέπτη ή για τον επισκέπτη με παρέα, τον μεγάλο σε ηλικία ή τον μικρό, τον ντόπιο ή τον ξένο, τον άντρα ή τη γυναίκα. Η πρόσβαση είναι ευχερής και δεν χρειάζεται κανείς να προγραμματίσει ειδική έξοδο για την επίσκεψη αυτή. Για την προσέλευση δεν είναι αναγκαστική η χρήση ιδιωτικού μηχανοκίνητου μέσου μεταφοράς δεδομένου ότι υπάρχει επικοινωνία με μέσα μαζικής μεταφοράς. Οι χώροι βρίσκονται σε διαφορετικά γεωγραφικά σημεία της πόλης, στο κέντρο και στην προαστιακή ζώνη, και σε διαφορετικές, από την άποψη της κοινωνικο-οικονομικής σύνθεσης του δημοτικού πληθυσμού, αστικές ενότητες.

Η έρευνα με ερωτηματολόγιο διεξήχθη σε τέσσερις από τους επιλεγμένους χώρους.¹³ Επιλέχθηκαν οι χώροι με τη μεγαλύτερη επισκεψι-

11. Τα αποτελέσματα των εργασιών του όλου έργου έχουν παρουσιαστεί μέχρι σήμερα στα σεμινάρια του Ινστιτούτου Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας (Αθήνα, Ιούνιος 2006 και Ιούνιος 2007), στη διεθνή συνδιάσκεψη «International Conference on Urban Green Spaces- a key for sustainable cities» (Σόφια 17-18/4/2008) και στην επιστημονική ημερίδα «Κοινωνία και χώρος στην Αθήνα. Η δυναμική των μεταβολών της τελευταίας δεκαετίας» (Αθήνα 25/7/2008). Σε έντυπη μορφή κατατέθηκε η Έκθεση Αποτελεσμάτων (Αβδελάδη, 2007, σ. 117, με γραφήματα) και δημοσιεύτηκαν άρθρα σε συλλογικούς τόμους.

12. Οι χώροι έρευνας είναι οι εξής: Εθνικός Κήπος-Ζάππειο, Λόφος Ιππείου Κολωνού, Παραλία Φλοίσβου-Έδεμ, Αλσύλλιο Φιλοπάππου, Κτήμα Συγγρού-Ανάβρυτα, Λιμανάκι Περάματος, Πάρκο Σελεπίτσαρι και Πάρκο Πεδίων Άρεως.

13. Πρόκειται για τον Εθνικό Κήπο-Ζάππειο, το Λόφο Ιππείου Κολωνού, την Παραλία του Φλοίσβου και το Πεδίο Άρεως.

μότητα, βάσει των αποτελεσμάτων της έρευνας με παρατήρηση, και με κεντρική θέση μέσα στον αστικό ιστό. Συμπληρώθηκαν 365 ερωτηματολόγια με προσωπική συνέντευξη εντός του χώρου κατά τη διάρκεια της χρήσης του από τον ερωτώμενο. Η κάθε συνέντευξη είχε διάρκεια από 10 έως 20 λεπτά.¹⁴

Οι ποσοτικές έρευνες διεξήχθησαν σε χρόνους που η σύνθεση του πληθυσμού της πόλης και οι συνήθειες των κατοίκων της «εναρμονίζονται» στο συλλογικό ρυθμό της καθημερινότητας της Αθήνας. Δηλαδή, η εποχή διεξαγωγής της έρευνας δεν συμπίπτει χρονικά με τις μέρες των μεγάλων διακοπών, όταν ο πληθυσμός και οι συνήθειες των κατοίκων της Αθήνας μεταβάλλονται από τη μαζική διέλευση και προσέλευση τουριστών και τη μεγάλης διάρκειας απουσία σημαντικού μέρους των κατοίκων από την πόλη τους. Τόσο για την εποχή όσο και για τις ώρες, ο γνώμονας ήταν να συμπίπτει η διεξαγωγή της έρευνας με εποχή κατά το δυνατό ήπιων καιρικών συνθηκών που δεν αποτρέπουν σε έναν, οποιασδήποτε ηλικίας, κάτοικο να διασχίσει ή να επισκεφτεί ένα πάρκο ή έναν παραλιακό χώρο της πόλης. Οι ώρες διεξαγωγής της έρευνας για τις καθημερινές ήταν πρωινές, μεσημεριανές και απογευματινές, ενώ για τα Σαββατοκύριακα ήταν κυρίως οι μεσημεριανές.

Η έρευνα με ελεύθερες μη δομημένες συνεντεύξεις¹⁵ απευθύνθηκε σε έναν περιορισμένο αριθμό (17) συνεντευξιαζόμενων, που στο σύνολό τους αντιπροσωπεύουν όλες τις ηλικιακές κατηγορίες, άντρες και γυναίκες που γεννήθηκαν από το 1920 έως το 1990. Σκοπός ήταν οι συνεντεύξεις τους να καλύψουν το αντικείμενο της μελέτης διαχρονικά, από την προπολεμική περίοδο μέχρι σήμερα. Η καλή σχέση (ενδιαφέρον, δεσμός και γενικότερες αντιλήψεις) με τους φυσικούς χώρους της Αθήνας ήταν ένα πρόσθετο κριτήριο επιλογής των συνεντευξιαζόμενων. Τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά των ατόμων δεν συγκαταλέχθηκαν στα κριτήρια επιλογής τους. Αναδείχθηκαν όπου αυτά προέκυψαν από την ανάλυση και εντάχθηκαν στη γενικότερη θεματολογία της εργασίας.

14. Στην τελική του μορφή, το ερωτηματολόγιο περιλαμβάνει 33 κλειστές και ανοιχτές ερωτήσεις που κατανέμονται στις εξής πέντε ενότητες: τα κοινωνικά δημογραφικά χαρακτηριστικά του ερωτώμενου, η σχέση απόστασης της κατοικίας και της εργασίας του με τον ανοιχτό χώρο, οι ατομικές χρήσεις που αυτός κάνει στο χώρο, η προσωπική κρίση για το συγκεκριμένο χώρο, και οι ατομικές συνήθειές του σε ό,τι αφορά τη χρήση του χρόνου του και το πρόγραμμα της ημέρας.

15. Ο/η συνεντευξιαζόμενος/η επέλεξε τον τρόπο και τη θεματολογία προσέγγισης πάνω στην οποία ξετυλίχθηκε η συζήτηση.

2.2. Έκβαση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Από την καταγραφή (έρευνα παρατήρησης) της χρήσης στους επιλεγμένους χώρους και από την επεξεργασία των δεδομένων, προέκυψαν αποτελέσματα σε μορφή αριθμητικών και ποσοστιαίων τιμών σχετικών με τις κατηγορίες των χρηστών και τις δραστηριότητές τους εντός των χώρων. Οι τιμές αυτές αφορούν στο σύνολο των χώρων, τον κάθε χώρο ξεχωριστά και επίσης τον κάθε τύπο χώρου. Κεντρικό συμπέρασμα είναι ότι η χρήση των χώρων γίνεται από ένα ευρύ κοινό, χωρίς εκ προοιμίου κοινωνικό ή άλλο αποκλεισμό. Συχνάζουν και σ' αυτούς άνθρωποι των δύο φύλων, όλων των ηλικιών, διαφορετικών εθνοτικών προελεύσεων, με ή χωρίς συνοδεία, με όποια λειτουργική σχέση με το χώρο και με διάφορες υπαίθριες δραστηριότητες, χωρίς προφανείς κοινωνικούς, πολιτισμικούς ή άλλους περιορισμούς. Ανέκυψαν, ωστόσο και κάποιες διαφοροποιήσεις. Οι άντρες μεταξύ των χρηστών είναι περισσότεροι από τις γυναίκες. Τα παιδιά και οι νέοι αλλά και οι ηλικιωμένοι επισκέπτονται συγκριτικά λιγότερο από ό,τι οι ενήλικες τους χώρους αυτούς. Οι περαστικοί είναι μια κατηγορία σημαντική μεταξύ των χρηστών και συχνά μεγαλύτερη από τους επισκέπτες που πηγαίνουν με προορισμό το χώρο. Η πλειονότητα των επισκεπτών συνοδεύεται, αλλά υπάρχει ένα σημαντικό ποσοστό χρηστών που επισκέπτονται το χώρο χωρίς συνοδεία. Το φάσμα των διαφορετικών δραστηριοτήτων που οι χρήστες έχουν μέσα στους χώρους δεν φαίνεται να είναι ιδιαίτερα ευρύ. Οι δραστηριότητες αναψυχής (μη καταναλωτικές) δεν είναι ανεπτυγμένες. Οι δραστηριότητες που κυριαρχούν είναι το περπάτημα, που είναι πρώτη σε συχνότητα, και η συνοδεία παιδιού, και έπονται η συνεύρεση της παρέας και η συμμετοχή σε σχολική εκδρομή.

Προέκυψε, έτσι, η ανάγκη διερεύνησης εκτενέστερου πεδίου, με ποιοτική προσέγγιση, ώστε να αναδειχτεί το εύρος των διαφορετικών εκφάνσεων της σχέσης των Αθηναίων με τους αστικούς φυσικούς χώρους της πόλης τους. Η επεξεργασία των στοιχείων που συλλέχθηκαν με τις ελεύθερες συνεντεύξεις είχε ένα συνθετικό αποτέλεσμα με τη μορφή μιας συνολικής δομημένης θεματολογίας. Τα κεντρικά συμπεράσματα της ποιοτικής ανάλυσης έδειξαν ότι, ενώ η χρήση των φυσικών χώρων της Αττικής είναι παράγοντας στενής σχέσης των κατοίκων με την πόλη τους και την ιστορία της,¹⁶ εντούτοις, οι χώροι επίσκεψης εντός της πόλης μειώθηκαν, και η κεντρική Αθήνα αποδυναμώθηκε ως τόπος με

16. Βλέπε επ'αυτού το άρθρο μου στο συλλογικό τόμο του Ινστιτούτου Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας (Αβδελίδη, 2009).

φυσικό περιβάλλον που ήταν άλλοτε. Διαπιστώνεται η χαλάρωση του δεσμού των Αθηναίων με τη φύση γενικότερα, η οποία συμβαδίζει με την απομάκρυνσή τους από το χωριό, και, παράλληλα, η αναφορά τους σε θέματα οικολογικά που, παρότι γίνεται με έναν τρόπο θεωρητικό και σχεδόν στερεότυπο, είναι συχνή και πολύπλευρη. Η σημερινή οικολογική διάσταση αναδεικνύεται ισχυρή για το σύγχρονο δεσμό των Αθηναίων με τους αστικούς και περιαστικούς φυσικούς χώρους της πόλης τους. Διαπιστώθηκε, επίσης, η ισχυρή κοινωνική διάσταση, με διακριτά τα χαρακτηριστικά κλειστής κοινωνίας στη σχέση των κατοίκων με τους φυσικούς χώρους: ορισμένες κατηγορίες ατόμων είχαν, διαχρονικά, περιορισμένες επαφές με τους αστικούς ή περιαστικούς φυσικούς χώρους της πόλης. Διακρίνεται ακόμη μια ανασταλτική σχέση, με αναφορά στις κοινωνικές τάξεις και την αναπαραγωγή κοινωνικών αντιλήψεων, στις οποίες παίζει σημαντικό ρόλο η στερεότυπη επίκλιση του παρελθόντος και η αδύναμη σχέση με το παρόν των υπό διερεύνηση χώρων.

Τα παραπάνω θέτουν το θέμα συσχετισμού του αστικού φυσικού χώρου με τον τρόπο ζωής. Αυτό επεδίωξε να κάνει η έρευνα με ερωτηματολόγιο διερευνώντας, κατά κύριο λόγο, τη σχέση των κοινωνικο-δημογραφικών χαρακτηριστικών των επισκεπτών των επιλεγμένων χώρων με τον τρόπο χρήσης στους συγκεκριμένους χώρους, τη σχέση της χρήσης αυτής με την αντίληψη των επισκεπτών για τους συγκεκριμένους χώρους αλλά και για το σύνολο του φυσικού χώρου της Αθήνας, καθώς και τη σχέση της προαναφερθείσας χρήσης με τις ατομικές συνήθειες των χρηστών και με την κατανομή του καθημερινού τους χρόνου. Τα αποτελέσματα της έρευνας με ερωτηματολόγιο συμπεριλαμβάνουν την εκπόνηση κατηγοριοποιήσεων με χωρική και κοινωνική διάσταση και τα ποσοτικά ευρήματα της στατιστικής ανάλυσης. Αυτά λειτουργήσαν συμπληρωματικά ως προς τα δεδομένα των προηγούμενων ερευνών, ώστε να συνδεθεί η χρήση των υπό διερεύνηση χώρων με τον τρόπο ζωής και το συλλογικό ρυθμό της Αθήνας. Μέρους των ερευνητικών αυτών αποτελεσμάτων χρησιμοποιούνται στις επόμενες ενότητες του κειμένου.

3. ΤΟ ΚΟΙΝΟ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΦΥΣΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

3.1. Οι χρήστες των φυσικών χώρων μιας πόλης αποτελούν ένα ορισμένο ή το γενικό κοινό;

Εξαρχής τίθεται το ερώτημα ποιους ονομάζουμε χρήστες ενός αστικού ανοιχτού χώρου. Χρήστες ενός χώρου που διαμορφώθηκε μέσα από την

εξέλιξη του αστικού ιστού ήταν, κατ' αρχάς, οι κάτοικοι που επέλεξαν πρώτοι τη θέση του. Χρήστες ήταν, επίσης, οι κάτοικοι που κατά καιρούς μετέτρεψαν το χώρο αυτό. Χρήστες είναι οι σημερινοί πολίτες, που χρησιμοποιούν τον ίδιο χώρο όταν συχνάζουν εκεί ή τον επισκέπτονται ευκαιριακά. Χρήστες, δυνητικοί, είναι και οι κάτοικοι που δεν χρησιμοποιούν σήμερα το χώρο, αλλά, στο μέλλον, μπορεί να το κάνουν, όπως και οι μελλοντικοί κάτοικοι της πόλης που θα χρησιμοποιήσουν και θα μετατρέψουν τον ίδιο ανοιχτό χώρο. Οι σημασίες που προσδίδουν οι χρήστες και οι δυνητικοί χρήστες αλλά και οι μη-χρήστες στο χώρο συγκροτούν έναν «τόπο» (lieu), που αντανακλάται στη χρήση του και στις διάφορες –κοινωνικές, πολιτικές, ιστορικές, πολιτιστικές κ.λπ.– αναπαραστάσεις του. Για να προσδιορίσουμε ένα σύνολο ανθρώπων σε σχέση με έναν τόπο, μέσα από μια κοινωνιολογική και ανθρωπολογική οπτική, θεωρούμε τις σημασίες του τόπου σε συνάρτηση με τη χρήση και τις αναπαραστάσεις του. Για τον επαναπροσδιορισμό του χώρου, μέσα από μια πολεοδομική και αρχιτεκτονική οπτική, στρέφουμε το ενδιαφέρον, επίσης, προς τη χρήση του υφιστάμενου χώρου. Και στις δύο περιπτώσεις, οι τωρινοί χρήστες μαρτυρούν τη χρήση του χώρου. Αυτοί αποτελούν σημείο αναφοράς για τον προσδιορισμό ενός ορισμένου κοινού ή του γενικού κοινού που περιλαμβάνει επιπλέον τους μη-χρήστες, τους δυνητικούς, τους παλαιούς ή τους μελλοντικούς χρήστες.

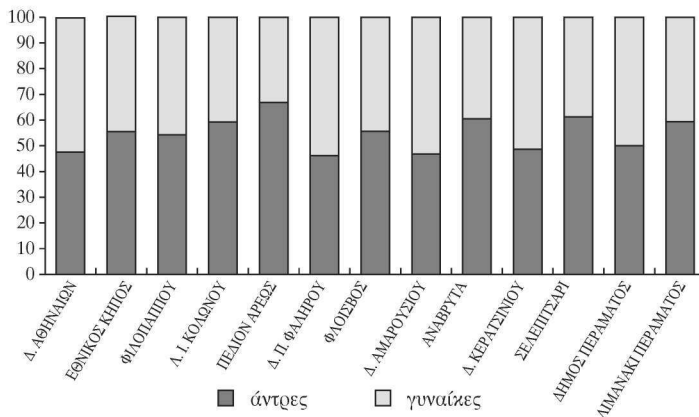
Η έρευνα με παρατήρηση στους επιλεγμένους αθηναϊκούς φυσικούς χώρους είχε ως στόχο να χαρακτηρίσει τους τωρινούς χρήστες τους. Οι μεταβλητές, βάσει των οποίων ήταν δυνατή η οπτική αναγνώριση των χαρακτηριστικών των χρηστών και βάσει των οποίων έγινε η καταγραφή τους, ήταν: το φύλο, η ηλικιακή κατηγορία, η ομάδα προσέλευσης στο χώρο, η προσέλευση (κατ' εκτίμηση), η λειτουργική σχέση με το χώρο (κατ' εκτίμηση), η εργασιακή σχέση με το χώρο (κατ' εκτίμηση) και οι δραστηριότητες εντός του χώρου. Τα αποτελέσματα με υψηλό όριο σφάλματος στο πλαίσιο της παρατήρησης συνεκτιμήθηκαν με τα αποτελέσματα της έρευνας με ερωτηματολόγιο.

¹ Οι χρήστες των 8 χώρων της έρευνας ανήκουν και στα δύο φύλα. Ωστόσο, τα αποτελέσματα της έρευνας υποδηλώνουν τον έμφυλο χαρακτήρα των χώρων από το γεγονός ότι οι άντρες είναι περισσότεροι από τις γυναίκες (Γράφημα 1). Το συμπέρασμα αυτό ισχυροποιείται από τους παρατηρηθέντες στο Πεδίο Άρεως που επαύξησαν σημαντικά το ποσοστό των αντρών (σύνολο 8 χώρων έναντι των 7, βλ. Γράφημα 2). Το εύρημα είναι αξιοσημείωτο, δεδομένου ότι τα χαρακτηριστικά της γύρω περιοχής και η χρήση του όγδοου αυτού χώρου

καθιστούν ισχυρή την κοινωνική διάσταση της λειτουργίας του με υπερτοπική εμβέλεια στο επίπεδο της πόλης.¹⁷ Η μεταβλητή «φύλο» είναι ένας δείκτης κοινωνικής ισότητας.

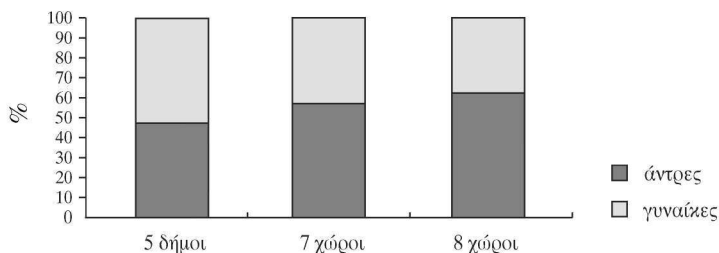
ΓΡΑΦΗΜΑ 1

Πληθυσμός ανά δήμο και παρατηρηθέντες επισκέπτες ανά χώρο κατά φύλο

ΓΡΑΦΗΜΑ 2

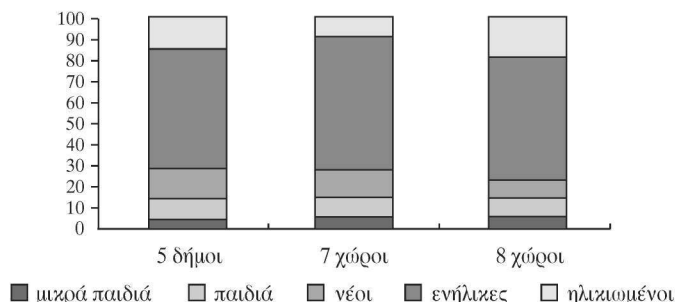
Πληθυσμός και σύνολο παρατηρηθέντων κατά φύλο

17. Πρόκειται για ένα μεγάλο πάρκο, εντός του πυκνού αστικού ιστού του ευρύτερου κέντρου της Αθήνας, χαρακτηριστικού της αστικής εξέλιξης της πόλης (εγκατάσταση κατά το 19ο αιώνα και ανάπτυξη κυρίως μετά το 1960). Γειτνιάζει με περιοχές κατοικίας μεσαίων στρωμάτων που γνωρίζουν, τα τελευταία χρόνια, τη μετάλλαξη της πληθυσμιακής τους σύνθεσης με την εγκατάσταση μεταναστών. Διαφέρει, ως εκ τούτου, από τον Εθνικό Κήπο που είναι τμήμα του ιστορικού κέντρου της πόλης, γειτνιάζει με τα κτήρια στέγασης της πολιτειακής και νομοθετικής εξουσίας, με το εμπορικό κέντρο της πόλης και με την «αριστοκρατική» κατά παράδοση συνοικία του Κολωνακίου. Το Πεδίον Αρεώς αποτελεί ακόμη το κύριο σημείο συγκέντρωσης των Αθηναίων για πολλές μαζικές συλλογικές εκδηλώσεις τους (πολιτικές, συνδικαλιστικές, πολιτιστικές κ.ά.).

ΓΡΑΦΗΜΑ 3

Δημοτικός πληθυσμός και σύνολο παρατηρηθέντων επισκεπτών ανά ηλικία

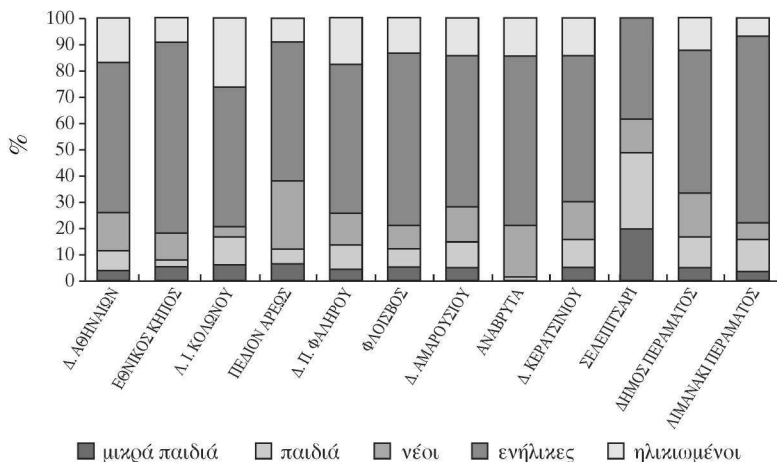

- ¹ Οι χρήστες των χώρων της έρευνας είναι όλων των ηλικιών: μικρά παιδιά, παιδιά, νέοι, ενήλικες, ηλικιωμένοι. Ωστόσο, και για τη μεταβλητή της ηλικίας, παρατηρήθηκαν διακυμάνσεις στην κατανομή των χρηστών κατά ηλικιακή κατηγορία σε σύγκριση με το σύνολο των κατοίκων (βλ. Γράφημα 3). Μεταξύ των χρηστών, τα «μικρά παιδιά» (μέχρι και την προσχολική ηλικία) είναι περισσότερα, όχι όμως και στους χώρους που παρουσιάζουν ανασταλτικούς παράγοντες για την έξοδό τους (μολυσμένη θάλασσα, κακή διαρρύθμιση, απομονωμένος χώρος πρασίνου κ.λπ.). Τα «παιδιά» (μαθητές δημοτικού, γυμνασίου, λυκείου) είναι λιγότερα μεταξύ των χρηστών απ' ό,τι μεταξύ των κατοίκων. Από την ανάλυση των ποσοτικών και των ποιοτικών δεδομένων έρευνας φάνηκε ότι τα παιδιά δεν επισκέπτονται συχνά τα πάρκα, διότι δεν υπάρχουν πάρκα στις γειτονιές τους που να τους προσφέρουν τη δυνατότητα των συλλογικών δραστηριοτήτων που επιθυμούν (μπάσκετ, ποδόσφαιρο, ποδήλατο κ.λπ.). Οι «νέοι» είναι σαφώς λιγότεροι μεταξύ των χρηστών απ' ό,τι μεταξύ των κατοίκων. Αν και τα ποιοτικά δεδομένα έδειξαν ότι τους αρέσουν οι φυσικοί χώροι, εντούτοις οι αθηναϊκοί φυσικοί χώροι δεν αποτελούν πόλο έλξης για τους νέους Αθηναίους. Προτιμούν τους κλειστούς χώρους για τις συναντήσεις τους αλλά και για τις δραστηριότητες ψυχαγωγίας τους.¹⁸ Από την άλλη, η σύνθεση των παρατηρηθέντων εμφανίζει σαφώς περισσότερους «ενήλικες» απ' ό,τι η σύνθεση του μόνιμου πλη-

18. Αντίθετα από τους εφήβους και τους νέους της προπολεμικής και πολεμικής περιόδου (και ακόμη της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου), για τους οποίους οι χώροι προτίμησης για τις συναντήσεις τους ήταν οι φυσικοί χώροι (βάσει των ποιοτικών δεδομένων της έρευνάς μας).

ΓΡΑΦΗΜΑ 4

Πληθυσμός ανά δήμο και παρατηρηθέντες επισκέπτες ανά χώρο κατά ηλικία

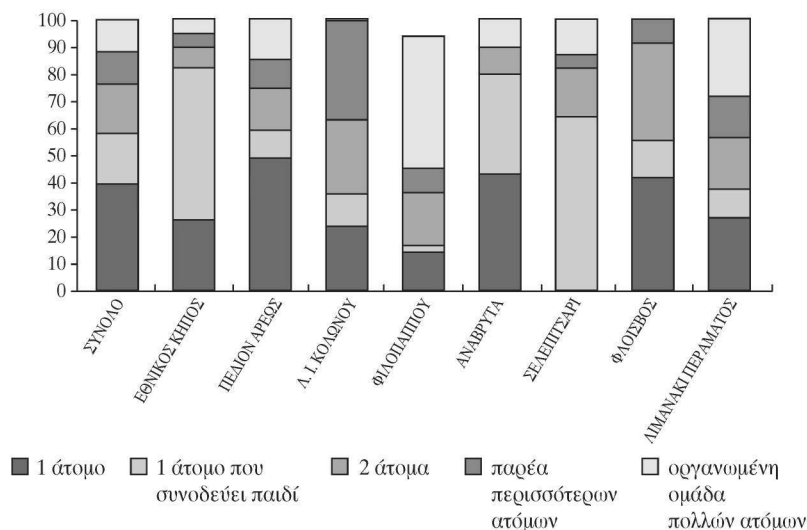

θυσμού. Αυτοί έχουν τα περισσότερα μέσα πρόσβασης, αυτοί κάνουν τις περισσότερες διαδρομές και αυτοί είναι λιγότερο ευάλωτοι στις μη κατάλληλες συνθήκες. Οι «ηλικιωμένοι» επίσης είναι λιγότεροι μεταξύ των χρηστών για αντίστοιχους λόγους με τα παιδιά. Δεν βρίσκουν, σε κοντινή απόσταση από την κατοικία τους, τους μικρούς χώρους που επιθυμούν με δυνατότητες ξεκούρασης, συνεύρεσης με άλλους αλλά και δυνατότητες δραστηριοτήτων πολύπλευρης ενημέρωσης και εκσυγχρονισμού κάποιων δεξιοτήτων τους (σύμφωνα με τα ποιοτικά δεδομένα της έρευνάς μας). Εκτός από τα προαναφερθέντα ευρήματα με αναφορά το σύνολο των χώρων, σημειώθηκαν διακυμάνσεις στα ποσοστά των ηλικιακών κατηγοριών των χρηστών ανά χώρο και τύπο χώρου (βλ., ενδεικτικά, το Γράφημα 4). Η ηλικία είναι η πρώτη σε σημασία μεταβλητή που συσχετίζεται με τις χωρικές συνθήκες ενός αστικού φυσικού χώρου, υπό το πρίσμα ότι ορισμένες ηλικιακές ομάδες του πληθυσμού, όπως τα παιδιά και οι ηλικιωμένοι, έχουν περισσότερο ευαίσθητες κοινωνικές και υγειονομικές ανάγκες αυξάνοντας και καθιστώντας απαιτητικότερες τις προδιαγραφές των χώρων. Τα παραπάνω ευρήματα αναδεικνύουν την «ηλικία» ως δείκτη για την κοινωνική, πολιτισμική, χωρική οργάνωση και λειτουργία της πόλης/του δήμου/της γειτονιάς.

¹ Οι χρήστες-παρατηρηθέντες επισκέφτηκαν τους χώρους της έρευνας μόνοι τους, συνοδευόμενοι ή συνοδεύοντας κάποιον, με μεγαλύτερη

ΓΡΑΦΗΜΑ 5

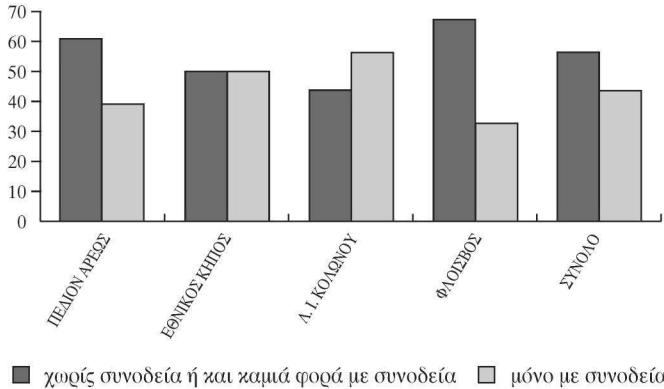
Οι παρατηρηθέντες επισκέπτες σε 8 φυσικούς χώρους της Αθήνας
κατά ομάδα προσέλευσης στο χώρο

παρέα ή σε οργανωμένες ομάδες (βλ. Γράφημα 5).¹⁹ Η ομάδα προσέλευσης στο χώρο είναι μια ενδεικτική μεταβλητή για τον τρόπο ζωής και τη χρήση ενός δημόσιου χώρου. Σχετίζεται με τις προσωπικές, οικογενειακές, φιλικές, εργασιακές σχέσεις του κάθε χρήστη (έχει/δεν έχει παιδιά/εγγόνια/παρέα για κοινές δραστηριότητες, ζει/δεν ζει μόνος κ.λπ.). Σχετίζεται και με τις μη-προσωπικές σχέσεις εντός δημόσιου χώρου και τις κοινωνικές-πολιτισμικές, παραδοσιακές/σύγχρονες αντιλήψεις της αστικής κοινωνίας. Κατά πόσο, δηλαδή, διαφορετικοί άνθρωποι (γυναίκα, άντρας, παιδί, νέος, ηλικιωμένος, Έλληνας, άλλης υπηκοότητας, άλλης φυλής, ντόπιος κάτοικος, μη-ντόπιος, ανάπηρος, φτωχός, με ιδιαίτερη ενδυμασία κ.λπ.) μπορούν μόνοι τους ή με αντίστοιχη παρέα να επισκεφτούν έναν αστικό δημόσιο χώρο που έχει χαρακτηριστικά μη-πόλης, χωρίς να επαυξάνεται για λόγους διαφορετικότητας το αίσθημα μειωμένης ασφάλειας. Επιπλέον, οι κοινωνικές συνθήκες της γύρω περιοχής (σύνθεση ορισμένου

19. Οι κατηγορίες που χρησιμοποιήθηκαν στον Οδηγό Οπτικής Αναγνώρισης της έρευνας παρατήρησης βασίστηκαν εν μέρει στην ερευνητική εργασία στο πλαίσιο του έργου RUROS (RUROS, 2004, Annex 2).

ΓΡΑΦΗΜΑ 6
Συνοδεία και χώρος

πληθυσμού) και του χώρου (σύνθεση χρηστών) αλλά και ο τύπος του χώρου και οι χωρικές συνθήκες επηρεάζουν την ομάδα προσέλευσης, όπως διαπιστώσαμε από τα δεδομένα της έρευνας με ερωτηματολόγιο και τις ελεύθερες συνεντεύξεις. Οι χρήστες-ερωτώμενοι επισκέπτονται με όλους τους τρόπους τους υπό διερεύνηση χώρους: «χωρίς συνοδεία ή και καμιά φορά με συνοδεία» και, σε μεγαλύτερο ποσοστό, «μόνο με συνοδεία». Υπάρχει εξάρτηση με το χώρο και την αστική περιοχή. Στους περισσότερους φυσικούς και λιγότερο αστικούς χώρους (Λόφος Ιππείου Κολωνού, Εθνικός Κήπος) ή σε περιοχή υποβαθμισμένη (Κολωνός), οι χρήστες-ερωτώμενοι πηγαίνουν σε μεγαλύτερο ποσοστό συνοδευόμενοι,²⁰ έναντι των χώρων με περισσότερο ανοιχτή αστική λειτουργία, όπως είναι ο Φλοίοσβος ή ακόμη και το Πεδίον Άρεως (βλ. Γράφημα 6). Η «συνοδεία» είναι, παράλληλα, ένας δείκτης και για το «σύγχρονο/παραδοσιακό» τρόπο ζωής. Από τα στοιχεία της έρευνας φαίνεται ότι η χρήση των χώρων έρευνας γίνεται στο πλαίσιο ενός σύγχρονου τρόπου ζωής, σε καθημερινή βάση χωρίς οι χρήστες να εξαρτώνται από την ύπαρξη ή όχι συνοδείας για την επίσκεψή τους στο φυσικό χώρο.

20. Π.χ., ενδεικτικό είναι το προφίλ των χρηστών-ερωτώμενων του Α.Ι. Κολωνού που παραθέτουμε χωρίς ερμηνεία, η οποία χρήζει μεγαλύτερης ανάπτυξης: Εκεί πηγαίνουν μόνο με συνοδεία, κυρίως οι άντρες, απασχολούμενοι εργασιακά/εμπαιδευτικά, νέοι και ενήλικες αλλά και παιδιά, ενώ, παραδόξως, περισσότερες είναι οι γυναίκες, ενήλικες και απασχολούμενες, οι οποίες πηγαίνουν εκεί χωρίς συνοδεία ή και καμιά φορά με συνοδεία, και, σε μικρότερο ποσοστό, οι μη απασχολούμενοι και ηλικιωμένοι άντρες.

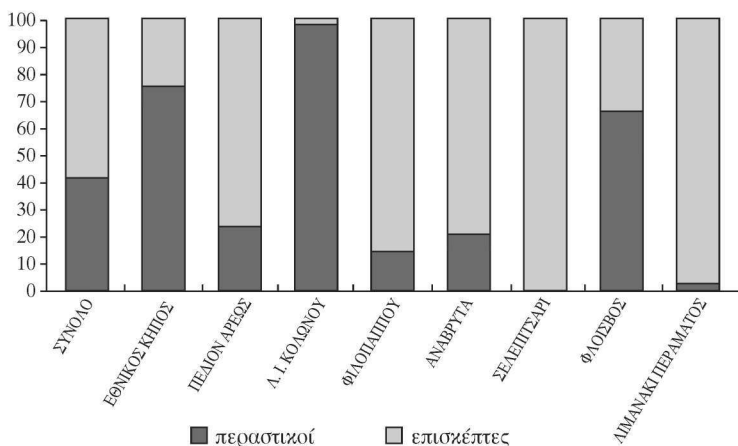
- ¹ Η προέλευση/καταγωγή των χρηστών είναι μία παράμετρος που συμβάλλει στη διαμόρφωση του χαρακτήρα ενός αστικού φυσικού χώρου (βλ. εισαγωγικές σημειώσεις). Ως έννοια παραπέμπει στον τόπο από τον οποίο ο χρήστης αντλεί συνήθειες, εικόνες, βιώματα, αισθήσεις, αντιλήψεις. Εξετάστηκε σύμφωνα με τρεις κατηγοριοποιήσεις: γεωγραφικός χώρος προέλευσης, υπηκοότητα και τύπος οικισμού (πόλη/χωριό) του τόπου γέννησης. Η έρευνα με παρατήρηση (οπτική αλλά και προφορική επιβεβαίωση) και η έρευνα με ερωτηματολόγιο έδειξαν ότι υπάρχει παρουσία μεταναστών και τουριστών κυρίως στους κεντρικούς χώρους. Η έρευνα με ερωτηματολόγιο²¹ έδειξε, επίσης, ότι η προέλευση της μεγάλης πλειονότητας των ερωτώμενων είναι αστική και ελάχιστα αγροτική, στοιχείο που θα πρέπει να συνεκτιμηθεί με το προαναφερθέν συμπέρασμα της ποιοτικής έρευνας για τη χαλάρωση του δεσμού των κατοίκων της πόλης με τη φύση και την απομάκρυνσή τους από το χωριό και τις αυξημένες ανάγκες για αστικό φυσικό χώρο. Η προέλευση/καταγωγή είναι ένας δείκτης πολυπολιτισμικής συμβίωσης και κοινωνικής ενσωμάτωσης.²²
- ¹ Εξετάζοντας τη λειτουργική σχέση των χρηστών με τους χώρους της έρευνας, αυτοί διακρίθηκαν σε διερχόμενους μέσα από το χώρο και σε επισκέπτες του χώρου. Οι πρώτοι χρησιμοποιούν το χώρο κατά τη διάρκεια της διαδρομής που κάνουν με άλλο προορισμό (όπως εργασία, κατοικία, εμπορικό κατάστημα). Οι δεύτεροι έχουν προορισμό το χώρο τον οποίο επισκέπτονται για κάποια δραστηριότητα αναψυχής (περπάτημα για βόλτα, κάθισμα, παιχνίδι, τάισμα ζώων, διάβασμα, τρέξιμο κ.τλ.). Το Γράφημα 7 δείχνει ότι οι διερχόμενοι χρήστες («περαστικοί») είναι μια εξίσου σημαντική κατηγορία χρηστών των υπό διερεύνηση χώρων όσο και οι επισκέπτες με προορισμό τον ίδιο το χώρο. Το εύρημα επιβεβαιώνεται από τα αποτελέσματα της έρευνας με ερωτηματολόγιο που δείχνουν ότι η διέλευση είναι η τέταρτη

21. Τα δεδομένα της έρευνας σχετικά με τη συγκεκριμένη μεταβλητή είναι πολλαπλά. Αλλά, υπενθυμίζουμε ότι το παρόν κείμενο εστιάζει στο εύρος των ενδείξεων σχετικών με την καθημερινή χρήση του αστικού φυσικού χώρου, με το γενικό κοινό και με το συλλογικό ρυθμό της συγκεκριμένης πόλης, και όχι στην ανάλυση σε βάθος κατά θέμα.

22. Η μεταβλητή αυτή χρησιμοποιείται συχνά, όπως αναφέραμε και στην εισαγωγή, για την μελέτη της πολυπολιτισμικής συμβίωσης. Χρησιμοποιείται επίσης ως κύρια μεταβλητή για τη διαπίστωση φυλετικών ή εθνοτικών διαχωρισμών και την επαγωγή στον κοινωνικό διαχωρισμό των πόλεων, κυρίως σε χώρες όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής (βλ., επ' αυτού, Prêteceille, 2007).

ΓΡΑΦΗΜΑ 7

Οι παρατηρηθέντες σε 8 φυσικούς χώρους της Αθήνας
ανά χώρο και κατά λειτουργική σχέση

πιο σημαντική εντός χώρου δραστηριότητα των ερωτώμενων κατά δήλωσή τους. Η δραστηριότητα αυτή φαίνεται να χαρακτηρίζει τη χρήση στους αστικούς φυσικούς χώρους της πόλης.²³ Η σημασία της συγκεκριμένης μεταβλητής έγκειται στο ότι μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως δείκτης πολεοδομικού και αρχιτεκτονικού σχεδιασμού για την πρόβλεψη πολεοδομικών διαδρομών για περπάτημα.

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε και την απάντηση στο ερώτημα του τίτλου της υποενότητας: Εφόσον στο σύνολο των χρηστών εκπροσωπούνται όλες οι ομάδες πληθυσμού στους χώρους έρευνας,²⁴ το κοινό είναι γενικό. Από την άλλη, οι διακυμάνσεις που διαπιστώθηκαν στα ποσοστά των ομάδων χρηστών σε σύγκριση με τις πληθυσμιακές ομάδες δείχνουν τάσεις για τον καθορισμό ενός ορισμένου κοινού του αστικού φυσικού χώρου και για την εξειδίκευση του κοινού ανά χώρο ή ανά τύπο

23. Όσο περισσότερους χώρους πρασίνου έχει μια πόλη τόσο περισσότερο χρησιμοποιούνται για διέλευση από τους κατοίκους της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Σόφια με τους πολυάριθμους χώρους πρασίνου στην καρδιά της πόλης, ανοιχτοί, ελεύθεροι, χωρίς περίφραξη, που χρησιμοποιούνται αδιάλειπτα.

24. Για τους χρήστες-ερωτώμενους, εκτός των αναφερομένων εδώ μεταβλητών, εξετάστηκαν η οικογενειακή κατάσταση, η ύπαρξη και η ηλικία παιδιών/εγγονιών, το εκπαιδευτικό επίπεδο, η κύρια απασχόληση, η εργασία, η υπηκοότητα, ο τόπος καταγωγής. Καθώς δεν πρόκειται για αντιπροσωπευτικό δείγμα, τα στοιχεία χρησιμοποιούνται σε διασταυρώσεις.

χώρου. Το διπλό αυτό συμπέρασμα υποδεικνύει ότι είναι απαραίτητη η αξιολόγηση των τάσεων αυτών. Ο τρόπος αξιολόγησης θα πρέπει, πέρα από την αναλυτική επανεκτίμηση του αστικού φυσικού χώρου, να συμπεριλάβει δείκτες του τύπου που παρουσιάσαμε εδώ (κοινωνικούς, λειτουργικούς κ.λπ.) και να χρησιμοποιηθούν ως εργαλεία ανάλυσης με όρους επαναπροσδιορισμού του χώρου [βλ. επ' αυτού μια σειρά τεχνικών-διεπιστημονικών εργαλείων που εκπονήθηκαν στο πλαίσιο ερευνητικών ευρωπαϊκών προγραμμάτων (Kasperidus et.al., 2004)].

3.2. Χρήση στον αστικό φυσικό χώρο και τάση εξειδίκευσης του κοινού του

Τα δεδομένα της έρευνας έδειξαν ότι η σύνθεση του συνόλου των χρηστών-παρατηρηθέντων αντιστοιχεί στο φάσμα των πληθυσμιακών ομάδων που συνθέτουν το σύνολο των κατοίκων των δήμων, στα όρια των οποίων βρίσκονται οι χώροι έρευνας. Ωστόσο, το σύνολο «χρήστες», σε σύγκριση με το σύνολο «μόνιμος δημοτικός πληθυσμός», παρουσιάζει ποσοστιαίες διαφοροποιήσεις, όπως είδαμε, σε συνάρτηση με ειδοποιούς παράγοντες. Υποθέτουμε, ως εκ τούτου, ότι η «χρήση χώρου» θα μπορούσε να εκφραστεί ως μια σύνθετη, πολυπαραγοντική μεταβλητή²⁵ που συσχετίζει το χώρο με τις πληθυσμιακές ομάδες («τόπος παιχνιδιού» για να παίζουν τα «παιδιά») ή με ομάδες ανθρώπων που εξασκούν κάποια ειδική δραστηριότητα («πεζόδρομος» για να περνούν οι «πεζοί»). Όταν η κατεύθυνση της διερεύνησης έχει ως σημείο εκκίνησης το «χώρο», δηλαδή η έρευνα εστιάζει στο χώρο και, στη συνέχεια, προσδιορίζει τον πληθυσμό-χρήστες, τότε συμπεραίνονται οι «ειδικές» χρήσεις χώρου μελέτης και εκτιμάται η κοινή χρήση από το εύρος του φάσματος των διαφορετικών χρήσεων. Όταν η έρευνα εστιάζει στον πληθυσμό ενός δήμου και, στη συνέχεια, καταγράφει τους χώρους που χρησιμοποιεί ο πληθυσμός αυτός, τότε, με την προϋπόθεση ότι το μέγεθος του πληθυσμού και

25. Ένα μεθοδολογικό εγχείρημα προς αυτήν την κατεύθυνση αποτελεί η εκπόνηση του συστήματος που οργανώνει την περιγραφή των αστικών ανοιχτών χώρων στη βάση εμπειρικών δεδομένων (Avdelidi, 2004). Πρόκειται για μια σειρά πινάκων που αντιστοιχεί σε ένα σύνολο ενοτήτων-ταυτοτήτων, σύμφωνα με τις οποίες ένας ανοιχτός χώρος γίνεται αντιληπτός από τον χρήστη ή τον κάτοικο ή και τον σχεδιαστή. Καθεμία από αυτές τις ενότητες-ταυτότητες περιλαμβάνει μεταβλητές, κατηγοριοποιήσεις και ταξινομήσεις σε αντιστοιχία με τις φυσικές ιδιότητες με κοινωνική επίδραση ενός σύγχρονου αστικού ανοιχτού χώρου και της λειτουργίας του στο αστικό περιβάλλον. Τα δεδομένα αυτά προσδιορίστηκαν στο πλαίσιο των ερευνητικών αποτελεσμάτων του ευρωπαϊκού ερευνητικού έργου «Rediscovering the Urban Realm of Open Spaces» (RUROS, 2004).

η καταλληλότητα της έρευνας το επιτρέπει, διαπιστώνει ποιοι είναι οι χρήστες και οι μη-χρήστες τού υπό διερεύνηση χώρου, ως υποσυνόλου μιας γενικής κατηγορίας αστικών χώρων. Στην πρώτη περίπτωση, μπορεί να μελετηθεί ο τρόπος χρήσης του χώρου και καταδεικνύεται το ειδικό κοινό που συνδέεται με τους υπό διερεύνηση χώρους και την κατηγορία τους. Η λειτουργία ενός ειδικού αστικού χώρου τείνει να ορίσει τους χρήστες του, να εξειδικεύσει το κοινό του. Στη δεύτερη περίπτωση, μπορεί να μελετηθεί το φαινόμενο χρήσης και μη-χρήσης του χώρου και τότε γίνεται αναφορά στο γενικό κοινό που συνδέεται με ένα μεγαλύτερο σύνολο αστικών χώρων (όπως η χρήση στους δημόσιους ανοιχτούς και κλειστούς χώρους της πόλης από τους πολίτες και τους επισκέπτες της πόλης) στο οποίο, καθ' υπόθεση, συμπεριλαμβάνεται η κατηγορία των υπό διερεύνηση χώρων και οι χρήστες τους, το ειδικό κοινό τους. Η παρούσα εργασία ανήκει στην πρώτη περίπτωση και ο στόχος της είναι να συγκεκριμενοποιήσει το κοινό σε σχέση με τον τόπο που είναι ο αθηναϊκός φυσικός χώρος, να θεωρήσει επίσης την κοινόχρηστη ιδιότητα του χώρου αυτού με όρους διεύρυνσης και όχι περιορισμού της, με αναφορά σε ένα γενικό κοινό, μη ορισμένο και μη ειδικό.

3.3. Κατηγοριοποίηση της χρήσης του αστικού φυσικού χώρου με στόχο τη δίσσημη σχέση ειδικού και γενικού κοινού

Αν το γενικό κοινό προϋποθέτει έναν ασαφή χώρο, ενώ το ειδικό κοινό τον ειδικό χώρο, όπως ορισμένους αθηναϊκούς φυσικούς χώρους ή ακόμη έναν συγκεκριμένο χώρο όπως ο Εθνικός Κήπος, τότε η ανάλυση θα πρέπει να γίνει με όρους ειδικού και γενικού κοινού, ταυτόχρονα. Η περιγραφική βάση πρωτογενών δεδομένων του συγκεκριμένου συνόλου χρηστών (βλ. παραπάνω υποενότητα 2.1.) και η ανάγνωση του ειδικού αυτού κοινού θα πρέπει να επιδιώξουν τη δίσσημη σχέση ειδικού/γενικού κοινού και ειδικού φυσικού χώρου της πόλης/γενικού αστικού κοινόχρηστου χώρου. Προς το σκοπό αυτόν, εφαρμόστηκαν διαδοχικές κατηγοριοποιήσεις των στοιχείων καταγραφής της χρήσης στους επιλεγμένους χώρους ώστε να αναδείξουν τη σύγχρονη καθημερινή ζωή.

4. ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΧΡΗΣΗΣ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΦΥΣΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΟ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟ ΡΥΘΜΟ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Σε ένα πρώτο επίπεδο, κυρίως για τη συλλογή των απαντήσεων στις κλειστές ερωτήσεις του ερωτηματολογίου, ταξινομήθηκαν ο κοινωνικός

καθημερινός χρόνος, ο χώρος της πόλης ως λειτουργικές/αναπαραστατικές οντότητες (τόποι) και οι δραστηριότητες που έχουν οι χρήστες του αστικού φυσικού χώρου. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, ομαδοποιήθηκαν οι πρώτες αναλυτικές κατηγορίες και επιδιώχθηκε να προσδιοριστούν δείκτες για την ανάδειξη της ευρύτερης κοινής χρήσης.

Για παράδειγμα:

4.1. Χρόνος και χρήση

Η χρήση στους αθηναϊκούς χώρους της έρευνας αναλύθηκε σύμφωνα με μια σειρά μεταβλητών που ορίζουν το χρόνο: «εποχή», «ημερομηνία», «ημέρα του χρόνου», «ημέρα της εβδομάδας», «χρόνος έρευνας εντός της ημέρας», «χρονικό διάστημα της ημέρας για χρήση του χώρου», «διάρκεια επίσκεψης στο χώρο», «συχνότητα χρήσης», «χρόνος για περπάτημα», «κατανομή ημερήσιου χρόνου».

Η εποχή και οι ημερομηνίες αποτέλεσαν δεδομένα προεπιλογής για τη διεξαγωγή της έρευνας σχετικών με το γεωκλιματικό τόπο της Αθήνας και με την ετήσια κινητικότητα των κατοίκων και επισκεπτών της με τα κριτήρια που ήδη σημειώθηκαν στην ενότητα 2.1.²⁶ Δεδομένο προεπιλογής για τη διεξαγωγή της έρευνας ήταν και ο ημερήσιος χρόνος (κυρίως πρωί, μεσημέρι, απόγευμα, λιγότερο το βράδυ και καθόλου τη νύχτα).²⁷ Προσδιορίζοντας έτσι το χρόνο, αυτός λειτούργησε ως δείκτης για τη διαπίστωση της τακτικής (μη εξαιρετικής) σε καθημερινή βάση χρήσης των επιλεγμένων αθηναϊκών χώρων.

Οι μεταβλητές «ημέρα του χρόνου», «ημέρα της εβδομάδας» κατηγοριοποιήθηκαν, σύμφωνα με την τυπική ταξινόμηση της κοινωνικής οργά-

26. Πρόκειται για τα κριτήρια για ήπιες καιριές συνθήκες και για εναρμόνιση με το συλλογικό ρυθμό της καθημερινότητας της Αθήνας σε σχέση με την εργασία. Στο πλαίσιο μεγαλύτερης έρευνας, θα μπορούσε να προεπιλεγεί, εκτός του χρόνου που αντιστοιχεί στο συλλογικό ρυθμό εργασίας, ο χρόνος που αντιστοιχεί στο συλλογικό ρυθμό διακοπών. Σ' αυτή την περίπτωση τα ευρήματα θα ήταν συμπληρωματικά και η μεθοδολογική σύγκριση περισσότερο αποκαλυπτική.

27. Από την καταγραφή της νυκτερινής χρήσης στους χώρους που δεν είναι περιφραγμένοι και κλειστοί τη νύχτα, μπορεί να προέκυπταν, στο πλαίσιο ευρύτερης έρευνας, χρήσεις που συνδέονται με ιδιαίτερες ομάδες χρηστών που, πιθανόν, θα ενέτειναν τον ειδικό χαρακτήρα ενός συγκεκριμένου τόπου. Π.χ., αναφέρονται ιδιαίτερες ομάδες που χρησιμοποιούν ορισμένους φυσικούς χώρους της πόλης όπως «πιθανόν κλέφτες που μοιράζανε τα λάφυρα» σε ένα αλιμωπίκο αλσύλλιο (στοιχεία ποιοτικής έρευνας που διεξήγαγα στο πλαίσιο του έργου RUROS) ή «αναζητητές για εφήμερη ομόφιλη ερωτική σχέση» στο Ζάππειο (βλ. Αλεβιζοπούλου Μαρινίκη, Λακαφώσης Κώστας, «Στις οικίες του Ζαπτείου», άρθρο στο *BHMagazine* 29/6/2008).

νωσης, σε εργάσιμη ημέρα, μερικώς μη εργάσιμη και μη εργάσιμη/αργία. Στις διασταυρώσεις με κοινωνικές, δημογραφικές, οικονομικές μεταβλητές, λειτούργησαν ως χρονικός δείκτης για πτυχές καθημερινότητας και επιλεγμένοι χώροι, όπως θα φανεί από τα ακόλουθα παραδείγματα. Η έρευνα παρατήρησης διαπίστωσε έναν συλλογικό ρυθμό: τις εργάσιμες μέρες, με τα περισσότερα μικρά παιδιά και νέους, τα Σάββατα, με τα περισσότερα παιδιά και ηλικιωμένους, με τους περισσότερους άντρες και με τους περισσότερους επισκέπτες παρά διερχόμενους, ενώ τις Κυριακές, με τους περισσότερους ενήλικες και με τις περισσότερες γυναίκες. Από την έρευνα με ερωτηματολόγιο φάνηκε ότι περισσότεροι είναι οι χρήστες που κάνουν «καθημερινά» χρήση των χώρων έρευνας τις εργάσιμες μέρες, «ετήσια» τα Σάββατα και «σπάνια» τις Κυριακές/αργίες. Οι επισκέψεις των χρηστών-ερωτώμενων είναι μικρότερης διάρκειας τις εργάσιμες ημέρες, μεγάλης διάρκειας τα Σάββατα και συντομότερης τις Κυριακές/αργίες. Όσον αφορά το χρόνο που αφιερώνουν οι χρήστες-ερωτώμενοι για περπάτημα (βασική δραστηριότητα σχετική με τους φυσικούς χώρους), οι συνήθειές τους δεν αλλάζουν αισθητά τις καθημερινές και τις αργίες (περπατούν κατά τι λιγότερο τις αργίες), ενώ αλλάζουν στις διακοπές, με το συγκεκριμένο χρόνο να αυξάνεται αισθητά. Η χρήση των χώρων έρευνας φαίνεται να συνδέεται με το συλλογικό ρυθμό της καθημερινότητας της Αθήνας και οι χώροι χρησιμοποιούνται για σύντομες επισκέψεις, σε μεγάλο βαθμό με την ευκαιρία της διαδρομής προς ή από το χώρο της κύριας ασχολίας.

Η κατηγοριοποίηση των απαντήσεων των χρηστών-ερωτώμενων στην ερώτηση «κατανομή του ημερήσιου χρόνου» βασίστηκε στη συμβατική ταξινόμηση των βασικών δραστηριοτήτων της καθημερινής ζωής: χρόνος που καταναλώνεται για πληρωμένη εργασία, χρόνος που καταναλώνεται για μη πληρωμένη εργασία (όπως οικιακή, εκπαιδευτική), χρόνος που καταναλώνεται για την προσωπική φροντίδα και ελεύθερος χρόνος (Goodin et al., 2005). Ο καθημερινός χρόνος του ατόμου-χρήστη προσδιορίζεται έτσι με όρους γενικού κοινού. Επί παραδείγματι, μεταξύ των χρηστών-ερωτώμενων, όσον αφορά τους άνδρες, σε σύγκριση με τις γυναίκες, είναι περισσότεροι αυτοί που δουλεύουν περισσότερες ώρες αλλά, επίσης, είναι περισσότεροι αυτοί που δεν εργάζονται καθόλου. Τα ευρήματα για το συγκεκριμένο σύνολο χρηστών δείχνουν το κοινωνικό, οικονομικό, πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο μπορεί να συνεκτιμηθεί η χρήση των αστικών φυσικών χώρων σε σχέση με το συλλογικό καθημερινό ρυθμό της πόλης και με τον ευρύτερο πληθυσμό.

4.2. Χώρος και χρήση

Οι μεταβλητές της έρευνας που προσδιορίζουν τη χρήση εστιάζοντας στο χώρο είναι γενικές, όπως «αστικός φυσικός χώρος», «τύπος αστικής περιοχής», «υψηλοότητα-γεωγραφικός χώρος», «τόπος γέννησης-γεωγραφικός χώρος/οικιστική μορφή», και ειδικές, όπως «απόσταση κατοικίας/εργασίας από χώρο», «τόπος κατοικίας/ εργασίας», «αφετηρία για την επίσκεψη στο χώρο», «μέσο προσέλευσης/κυκλοφορίας», «περιγραφή/αξιολόγηση φυσικού περιβάλλοντος στο χώρο», «χώροι σύχνασης», «εκτίμηση των φ.χ. της πόλης».

Για τα προεπιλεγμένα δεδομένα της έρευνας, όπως «χώρος» και «περιοχή», προηγήθηκε ανάλυση δευτερογενών δεδομένων (βλ. υποενοότητα 2.1.). Η χωρική τυπολογία βάσει των πρωτογενών δεδομένων έρευνας, θα παρουσίαζε ενδιαφέρον με όρους αστικού σχεδιασμού. Για να επιτευχθεί, όμως, μια τέτοια τυπολογία στην περίπτωση της παρούσας έρευνας αποτελεί μειονέκτημα το μικρό δείγμα των χώρων (8). Πάντως, από τις διασταυρώσεις με κοινωνικές μεταβλητές προέκυψε μια σειρά διαφοροποιήσεων μεταξύ των χώρων της έρευνας και των αστικών περιοχών. Αυτές δείχνουν, κυρίως, ότι οι κεντρικοί χώροι (Εθνικός Κήπος) χρησιμοποιούνται έντονα από τους «απασχολούμενους εργασιακά ή εκπαιδευτικά», ενώ οι χώροι σε περισσότερο αποκεντρωμένες ή και υποβαθμισμένες περιοχές (Λόφος Κολωνού) χρησιμοποιούνται περισσότερο από τους «μη απασχολούμενους εργασιακά ή εκπαιδευτικά». Επιβεβαιώνεται έτσι ότι η χρήση φυσικών χώρων, όπου αυτό είναι δυνατό, εντάσσεται στο συλλογικό καθημερινό ρυθμό της πόλης που συνδέεται με τους χώρους απασχόλησης, πέρα από τον οικείο ρυθμό της γειτονιάς που συνδέεται κυρίως με τους χώρους κατοικίας.

Η «απόσταση του χώρου» από τον τόπο κατοικίας και από τον τόπο εργασίας ταξινομήθηκε μετρητικά και, στη συνέχεια, εκτιμήθηκε ως γενικότερη αστική σχέση μέσα από τις διασταυρώσεις με τα κοινωνικά-δημογραφικά χαρακτηριστικά των χρηστών-ερωτώμενων. Το συμπέρασμα είναι ότι αυτή εντάσσεται στη γεωγραφία των καθημερινών δραστηριοτήτων του γενικού κοινού. Ενώ η κατοικία, π.χ., των περισσότερων απασχολούμενων αντρών και γυναικών του δείγματος βρίσκεται μακριά από το χώρο που αυτοί επισκέπτονται, στην περίπτωση των μη απασχολούμενων η εικόνα διαφοροποιείται και οι γυναίκες των οποίων η κατοικία βρίσκεται κοντά στο χώρο στον οποίο συχνάζουν, είναι περισσότερες από τους άντρες. Επίσης, ενώ, όπως είπαμε, οι περισσότεροι ερωτώμενοι κατοικούν «μακριά έως σχετικά μακριά» από το χώρο· αυτό αφορά κυρίως τους νέους ερωτώμενους, ακολουθούν οι ενήλικες και τέλος οι

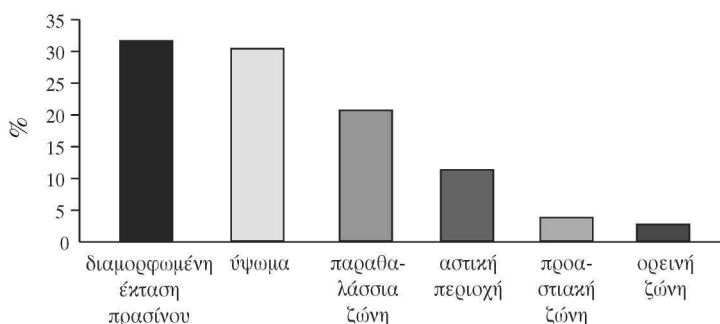
ηλικιωμένοι. Ακόμη, ο χώρος καθημερινής απασχόλησης (εργασία ή εκπαίδευση) βρίσκεται μακριά από το χώρο για τους νέους, σε μεγαλύτερο ποσοστό απ' ό,τι για τους ενήλικες, και οι καθημερινές δραστηριότητές τους εκτείνονται σε διαφορετικές γεωγραφίες.

Η πρώτη κατηγοριοποίηση για τη συλλογή των απαντήσεων στην κλειστή ερώτηση «από πού έρχεστε συνήθως όταν χρησιμοποιείτε το χώρο;» αντιστοιχεί στους τυπικούς χώρους που υπονοούν τις κύριες λειτουργίες της καθημερινής ζωής (σπίτι, εργασία, σχολείο, πανεπιστήμιο, εμπορικό κατάστημα, ιατρείο ή άλλη προσωπική δουλειά, δημόσιος χώρος για συλλογική εκδήλωση, κ.λπ.). Κατά τη δεύτερη κατηγοριοποίηση, ταξινομήθηκαν οι χώροι «αφετηρίας» σε «διαδρομές συνδεδεμένες με προσωπική ζωή» και σε «διαδρομές συνδεδεμένες με κύρια ασχολία», που υπονοούν περιπτώσεις καθημερινής χρήσης. Έτσι, το ποσοστό 25% που έδωσε η δεύτερη κατηγορία είναι σημαντικό, καθώς δείχνει την τακτική χρήση του αστικού φυσικού χώρου της Αθήνας σε σχέση με την εργασιακή δραστηριότητα, πέρα από μια έκτακτη χρήση αναψυχής (π.χ. συμμετοχή στα Κούλουμα στο πλαίσιο της οικογενειακής εξόδου) με την οποία συνηθίζεται να συνδυάζεται η λειτουργία του αστικού φυσικού χώρου.

Οι απαντήσεις στην ερώτηση «επισκέπτεστε άλλους φυσικούς χώρους της πόλης; Αν ναι, ποιους;» ανέδειξαν έναν κατάλογο από 57 συγκεκριμένους χώρους. Οι χώροι αυτοί κατηγοριοποιήθηκαν, κατ' αρχάς, ως αναπαραστάσεις των λειτουργικών ενοτήτων του αστικού χώρου στους οποίους παραπέμπει ο τρόπος αναφοράς. Η δεύτερη κατηγοριοποίηση αναδεικνύει, στη βάση συνδυασμού αστικής και φυσικής ιδιότητας, την ισχυρή έκφραση (βλ. τυπολογία Γραφήματος 9). Ανοίγοντας μια παρένθεση, θα σημειώσουμε ότι η ταξινόμηση, ο προσδιορισμός και η περιγραφή του αστικού φυσικού χώρου είναι σύνθετο πρόβλημα το οποίο αντιμετώπισαν και οι συνεντευξιζόμενοι και οι ερωτώμενοι της έρευνας. Για πολλές από τις ανοιχτές συζητήσεις, η συνομιλία ξεκίνησε με την προσπάθεια προσδιορισμού τού τι μπορεί να είναι το σύνολο των φυσικών χώρων της Αθήνας και στο σημείο εκκίνησης του συλλογισμού βρέθηκε συχνά ο ορισμός του συνόλου του αστικού φυσικού χώρου ή η επιβεβαίωση ενός γνωστού ορισμού του. Επίσης, για να ορίσουν οι ερωτώμενοι συγκεκριμένους χώρους, αναφέρονται στο γύρω περιβάλλον που βιώνουν οι ίδιοι μέσα από την καθημερινότητά τους και τη βιογραφία τους. Ο εξωτερικός, μεγαλύτερος, χώρος (η πόλη, η φύση, ο δήμος, η γειτονιά) που εμπεριέχει τον υπό συζήτηση χώρο βοηθάει στο να οριοθετηθεί ο συγκεκριμένος χώρος. Αυτή η νοερή χωροθέτηση και η νοερή οριοθέτηση υποδεικνύουν τον τύπο του φυσικού χώρου. Η τυπολογία του αθηναϊκού φυσικού χώρου,

ΓΡΑΦΗΜΑ 8

*Οι χώροι επίσκεψης στην ευρύτερη Αθήνα
για 365 ερωτηθέντες-χρήστες κατά τύπο φυσικού χώρου*

που επιχειρήθηκε στη βάση των στοιχείων της έρευνας (ποσοτική ανάλυση των αναφορών), ταξινομεί τους τύπους των χώρων επίσκεψης στην ευρύτερη Αθήνα ώστε το αποτέλεσμα να δείχνει και να αποτιμά την επαφή του συγκεκριμένου πληθυσμιακού συνόλου με το φυσικό περιβάλλον της πόλης τους. Φάνηκε, άλλωστε, ότι ο τρόπος αναφοράς ακολουθεί τις μεταμορφώσεις του συνόλου του φυσικού χώρου της πόλης και συμπεριλαμβάνει φυσικούς τόπους όπως και σημεία αστικής και προαστιακής ζώνης της πόλης. Οι χρήστες-ερωτώμενοι των χώρων της έρευνας επισκέπτονται, σε φθίνουσα σειρά, τους χώρους πρασίνου, τους λόφους, την παραθαλάσσια ζώνη, τους αστικούς ανοιχτούς χώρους, τους προαστιακούς και τέλος την ορεινή περιαστική ζώνη της πόλης (βλ. Γράφημα 8).

4.3. Δραστηριότητες και χρήση

Η μεταβλητή «δραστηριότητες στο χώρο» είναι ο κύριος δείκτης για την καταγραφή της χρήσης ενός αστικού χώρου. Στην έρευνα κατηγοριοποιήθηκε περιγραφικά κατά ειδική δράση (περπάτημα, κάθισμα στα παγκάκια, τρέξιμο, σκάκι, μπάλα, διαδήλωση κ.λπ.) και κατά ισχυρή έκφανση της δράσης του ατόμου, σωματική (περπάτημα, παιχνίδι, κάθισμα) ή κοινωνική (παρέα, συνοδεία, συμμετοχή σε εκδήλωση). Στις Οδηγίες Σχεδιασμού για τους ανοιχτούς χώρους με κοινωνική θεώρηση, που εκπονήθηκε για το έργο RUROS,²⁸ προτείνεται ένας απλός τρόπος

28. Βλ. το ειδικό σχετικό κεφάλαιο Avdelidi, 2004, σ. 46.

παρακολούθησης της λειτουργίας των δημόσιων ανοιχτών χώρων μέσα στο χρόνο. Τα μέσα για την περιγραφή και την αξιολόγηση της χρήσης και των διακυμάνσεών της αλλά και των μεταμορφώσεων του κάθε δημόσιου αστικού χώρου με τους όρους επαναπροσδιορισμού, που απασχολεί κατ' ουσία το παρόν κείμενο, είναι: οι διαφορετικές κατηγορίες της εν λόγω μεταβλητής με κριτήριο αξιολόγησης την ποικιλομορφία (variety), οι συχνότερες, δηλαδή επικρατέστερες, κατηγορίες με κριτήριο την υπερίσχυση (dominance) και οι κατηγορίες που δεν παρατηρούνται καθόλου με κριτήριο την απουσία (absence). Εφαρμόζοντας τη μέθοδο αυτή σε διαφορετικές συνθήκες και σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, όπως πριν και μετά κάποια αλλαγή ή κατά τη διάρκεια της ημέρας, της εβδομάδας, του χρόνου, μπορεί να γίνει σύγκριση με καταστάσεις διαφορετικών χώρων, τόπων, σε πραγματικές ή δυνητικές συνθήκες, και να αξιολογηθούν οι μεταβολές στο χώρο. Συνοπτικά για τους χώρους έρευνας, υψηλότερο βαθμό ποικιλομορφίας εμφανίζουν οι χώροι που συνδυάζουν ιδιαίτερο φυσικό περιβάλλον (θάλασσα ή διαμορφωμένο πάρκο) με περισσότερο αστική λειτουργία ή κεντρική θέση. Οι πυκνές αστικές δραστηριότητες αυξάνουν το φάσμα δραστηριοτήτων εντός του χώρου και εντείνουν την αστική ιδιότητα του αθηναϊκού φυσικού χώρου με διεύδυση της μορφής πλατεία ή δρόμος. Διακρίθηκε μια σημαντική υπερίσχυση ορισμένων δραστηριοτήτων έναντι των υπολοίπων τόσο για το σύνολο των χώρων όσο και κατά χώρο.²⁹ Οι δραστηριότητες αναψυχής είναι περιορισμένες, με χαμηλό βαθμό ποικιλίας και χαμηλή συχνότητα. Όσον αφορά τη διασταύρωση με κοινωνικές και δημογραφικές μεταβλητές, θα σημειώσουμε εδώ ότι είναι ένα πεδίο εξειδικευμένης ανάλυσης με πολλαπλά αποτελέσματα.

29. Κατά χώρο, το περπάτημα παρουσιάζει υψηλό ποσοστό, στον Εθνικό Κήπο, με μεγάλη διαφορά από τις επόμενες δραστηριότητες (κάθισμα, παιχνίδι στην παιδική χαρά). Στον Φιλοπάππου το περπάτημα υπερισχύει μαζί με το ελεύθερο κάθισμα. Διαφέρει ο Κολωνός με το κάθισμα σε αναψυκτήριο να δίνει το στίγμα του χώρου. Στον Φλοίσβο, όπως είναι φυσικό, οι δραστηριότητες σχετικές με την παραλία υπερισχύουν. Ενώ στο λιμανάκι Περάματος η διέλευση τροχοφόρων υπενθυμίζει πως μια άτυπη χρήση του χώρου μπορεί εύκολα να αλλοιώσει τη συνολική λειτουργία ενός φυσικού χώρου. Στα Ανάβρυντα υψηλό ποσοστό παρουσιάζει το κοινωνικό παιχνίδι-τάβλι, ενώ στο Σελεπίτσαρι υπερισχύει η δραστηριότητα της συνοδείας μικρών παιδιών.

5. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία κατέδειξε ότι η χρήση αθηναϊκών φυσικών χώρων εντάσσεται στον συλλογικό καθημερινό ρυθμό της σημερινής πόλης. Από την εξέταση ενός συνόλου χρηστών μιας σειράς επιλεγμένων χώρων και του τρόπου που το σύνολο αυτό χρησιμοποιεί τους χώρους αναδείχθηκαν δείκτες που σχετίζονται με τη χρήση του αστικού φυσικού χώρου της Αθήνας. Τα χαρακτηριστικά των χρηστών παραπέμπουν στο γενικό κοινό που εντάσσει τη χρήση των αστικών φυσικών χώρων στην καθημερινότητά του. Η τάση για εξειδίκευση ή για ορισμό προς επιλογή ομάδων πληθυσμού και αποκλεισμού άλλων υπάρχει από τη στιγμή που ο ίδιος ο χώρος είναι οριοθετημένος μορφολογικά και χρηστικά. Με αυτή την κατεύθυνση συμπλέει η γενικότερη τάση ημι-δημόσιου και ημι-ιδιωτικού επαναπροσδιορισμού του δημόσιου χώρου της πόλης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, για να επιτευχθεί η διεύρυνση και όχι ο περιορισμός της κοινής χρήσης στον αστικό φυσικό χώρο της πόλης (με εκφάνσεις όπως ο έμφυλος χαρακτήρας, η περιορισμένη χρήση από τις ηλικιακές ομάδες που έχουν θεωρητικά μεγαλύτερη ανάγκη του φυσικού περιβάλλοντος, περιορισμένες δραστηριότητες αναψυχής κ.λπ.), είναι σημαντικό να επανεκτιμηθεί η σύγκλιση των δύο τόπων, πόλη και μη-πόλη. Είναι, επίσης, αναγκαία η ένταξη της κοινωνιολογικής και ανθρωπολογικής έρευνας στη διαδικασία αστικού σχεδιασμού, ώστε ο σχεδιασμός να μπορεί να εντάσσει τα ερευνητικά αποτελέσματα και η χωρική παρέμβαση να επαναπροσδιορίζει το χώρο με όρους κοινής χρήσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αβδελίδη Καλλισθένη, 2007, *Χρήση φυσικών χώρων Αθήνας- ένας δείκτης ποιότητας ζωής των κατοίκων της πόλης*, Έκθεση Ερευνητικών Αποτελεσμάτων, Αθήνα, ΙΑΑΚ-ΓΓΕΤ.
- Αβδελίδη Καλλισθένη, 2009, «Η χρήση των φυσικών δημόσιων χώρων στην Αθήνα – έρευνα πεδίου», στο Δ. Εμμανουήλ, Ε. Ζακοπούλου, Ρ. Κωντατζόγλου, Θ. Μαλούτας, Α. Χατζηγιάννη (επιμ.), *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα τον 21ο αιώνα*, Αθήνα, Εκδόσεις ΕΚΚΕ.
- Γιαννίρης Ηλίας, 2009, *Παρατηρητήριο ελεύθερων χώρων Αθήνας-Αττικής*, www.asda.gr/elchoroi/.
- Καβουλάκος Κάρολος, 2009, «Το κίνημα των “ελεύθερων χώρων” στην Αθήνα» στο Δ. Εμμανουήλ, Ε. Ζακοπούλου, Ρ. Κωντατζόγλου, Θ. Μαλούτας, Α. Χατζηγιάννη (επιμ.), *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα τον 21^ο αιώνα*, Αθήνα, Εκδόσεις ΕΚΚΕ.
- Ντούρος Γιώργος, 2001, «Πίνακας με τον κατάλογο δασυλλίων και πάρκων της Αττικής», Παρατηρητήριο Ελεύθερων Χώρων, www.asda.gr/elchoroi/ntouros.htm.
- Préteceille Edmond, 2007, «Η κοινωνική κατασκευή του στεγαστικού διαχωρισμού: συγγλίσσεις και αποκλίσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 122 Α, σ. 107-135.
- Σφήκας Γιώργος, 1998, *Δέντρα και θάμνοι της Ελλάδας*, Αθήνα, Efstathiadis Group.
- Τζαναβάρα Χ., 2004, «Πράσινη ανάσα για την Αττική», άρθρο στην εφημερίδα *Ελευθεροτυπία* 19/2/2004.
- ΥΠΕΧΩΔΕ, 1994, «Αστικό Περιαστικό Πράσινο», ΑΤΤΙΚΗ SOS, www.minenv.gr.
- ΥΠΕΧΩΔΕ, 2006, «Κατάλογος των τόπων κοινοτικής σημασίας όσον αφορά τη μεσογειακή βιογεωγραφική ζώνη», Official Journal of the European Union, L259, Vol.49/21.9.2006, www.europa.eu.int.

Ξενόγλωσση

- Agier Michel, 2004, «Les camps des réfugiés: l'émergence d'un nouvel urbanisme?», Conférence présentée dans le cadre du colloque *Urban Traumas. The City and Disasters*, CCCB, 7-11/7/2004.
- Atran Scott, Medin Douglas, Ross Norbert, 2002, «Thinking about biology. Modular constraints on categorization and reasoning in the everyday life of Americans, Maya, and scientists», *Mind & Society*, 6, vol.3, σ. 31-63.
- Avdelidi Kalisteni, 2004, «Social considerations at the design of open spaces», M. Nicolopoulou (ed.), *Designing open spaces in the urban environment: a bioclimatic approach*, Athens, CRES, σ. 42-47.
- Bannister Jon, Fyfe Nick, Kearns Ade, 2006, «Respectable or respectful? (In)civility and the city», *Urban Studies*, vol.43, Nos 5/6, May, σ. 919-937.
- Boix Manslia Veronica, Gardner Howard, 2003, «Assessing interdisciplinary work at the frontier. An empirical exploitation of symptoms of quality», <http://www.interdisciplines.org/interdisciplinarity/papers/6>.
- Dines Nicholas, Cattell Vicky (with Gesler Wil, Curtis Sarah), 2006, *Public spaces, social relations and well-being in East London*, London, Rowntree Foundation, The Policy Press.
- Eurostat, 2004, *The State of European Cities- The urban audit*, www.urbanaudit.org.

- Forrest Ray, 2004, «Who cares about neighborhoods?», November www.neighbourhoodcentre.org.uk.
- Gehl Jan, 2003, «Winning back the public spaces», εισήγηση στο συμπόσιο *(In)visible cities. Spaces of hope, spaces of citizenship*, Centre of Contemporary Culture of Barcelona, 25-27/7/2003.
- Ghorra-Gobin Cynthia, 2001, «Les espaces publics, capital social», *Géocarrefour*, vol. 76, 1/2001, σ. 5-7.
- Goodin Robert, Rice James Mahmud, Bittman Michael, Saunders Peter, 2005, «The time-pressure illusion: discretionary time vs. free time», *Social Indicators Research*, vol. 73, Springer, σ. 43-70
- Gottdiener Mark, 1998, «The semiotics of consumer spaces: the growing importance of themed environments», John F. Sherry (ed.), *Servicescapes: The concept of place in contemporary markets*, NTC Business Books, Chicago, IL, σ. 29-54.
- Greencluster, 2004, *Urban green space in Europe: new approaches and future challenges*, International Conference 15-16 November 2004, Utrecht.
- GreenKeys Project Team, 2008, *Urban green spaces – a key for sustainable cities*, Conference Reader, International Conference, Sofia 17-18/4/2008, Dresden, Leibniz Institute of Ecological and Regional Development.
- Grieve Neil, Peel Deborah, Lloyd Greg, 2005, «Intellectual activism and modern land use planning», www.hodgers.com/patrickgeddes.html.
- Harrison Carolyn, 2003, «Policy arrangements Sheffield, England», www.map2ltd.com/COSTC11/sheffird_policy.htm.
- Jaeckel Monika, Van Geldermalsen Marieke (2006), «Gender equality and urban development: building better communities for all», *Global Urban Development Magazine*, vol.2, no 1, March.
- Karasov Deborah, Waryan Steve eds, 1993, *The once and future park*, Minneapolis College of Art and Design.
- Karsten L., 2003, «Children's use of public space. The gendered world of the playground», *Childhood – a Global Journal of Child Research*, vol.10, no 4, σ. 457-473.
- Kasperidus Hans Dieter, Voigt Kathleen, Wohlleber Sandra, Rodenburg Caroline, Van Leeuwen Evelyn, Bruse Michael, Avdelidi Kalisteni, Fuchs Susanne, 2004, «Monitoring and assessment tools for urban green space management», *New approaches and future challenges*, Final Report of the Conference «Urban green space in Europe», 15-16 November 2004, Utrecht, Greencluster.
- Kempf Hervé, 2005, «L'Occident cherche à sortir du clivage homme-nature» in «Développement durable: Le nouveau pacte homme-nature», *Le Monde*, May, Paris, I-XII.
- Kunstler James Howard, 2004, «The tragedy of suburbia», Conference on-line Feb. 2004, www.ted.com/php/.
- Kunstler James Howard, 1993, *The Geography of nowhere: the rise and decline of America's man-made landscape*, New York, Touchstone – Simon & Schuster Inc.
- Lefebvre Henri, 1958, *Critique de la vie quotidienne*, vol. I, II, Paris, L'Arche Editeur.
- Le Monde*, 2005, *Développement durable*, Paris, Le Monde, 26 May, I-XI.
- Levitas Gloria, 1986, «Anthropology and sociology of streets», Stanford Anderson (ed.), *On streets*, Cambridge, Massachusetts, London, The MIT Press, σ. 225-240.
- Michon Perinne, 2001, «L'espace public des Docklands: quand le privé fait la ville», *Géocarrefour*, vol. 76 no 1, σ. 31-38.

- Morris Nina, 2004, «Black and minority ethnic groups and public open space. Literature review», Edinburgh, Open Space Research Centre, College of Art/ Heriot Watt University.
- Nicolopoulou Marialena (ed.), 2004, *Designing open spaces in the urban environment: a bioclimatic approach*, Athens, Centre for Renewable Energy Sources.
- Pestre Dominique, 2002, «The evolution of knowledge domains. Interdisciplinarity and core knowledge», <http://www.interdisciplines.org/interdisciplinarity/papers/8>.
- RUROS, 2004, *Final project report*, E.C., CRES.
- Sachs-Jeantet Céline, 1995, «Villes et gestion des transformations sociales. Un défi pour les Sciences Sociales», UNESCO, Documents de discussion - MOST No 2, 1-25.
- Sennett Richard, 1993, *The fall of public man*, London, Faber and Faber, 1974.
- Thomas François, 2001a, «Du centre civique à l'espace public» in *Géocarrefour* vol. 76 1/2001, pp. 3-4.
- Thomas François, 2001b, «L'espace public, un concept moribond ou en expansion?», *Géocarrefour*, vol. 76, no 1, σ. 75-84.
- United Nations Secretariat, *World population prospects: The 2006 revision and world urbanization prospects: the 2007 revision*, <http://esa.un.org/unup>.
- Valentine Gill, 2004, *Public space and the culture of childhood*, London, Ashgate.
- Wiborg Agnete, 2004, «Place, nature and migration: students' attachment to their rural home places», in *Sociologia ruralis*, vol. 44, Octobre, σ. 416-432.